

Växtmaterialet i 1700-talets engelska park
En växtplan för Engelska kullen på Gunnebo

Sveriges
lantbruksuniversitet

Självständigt arbete vid LTJ-fakulteten, SLU
Landskapsingenjörsprogrammet
Alnarp 2010
Emma Paulsen

SLU, Sveriges lantbruksuniversitet

Fakulteten för landskapsplanering, trädgårds- och jordbruksvetenskap, LTJ

Författare: Emma Paulsen
Svensk titel: Växtmaterialet i 1700-talets engelska park - en växtplan för Engelska kullen på Gunnebo
Engelsk titel: The plant material of the 18th century English park - a plant scheme for Engelska kullen at Gunnebo
Framsida: Engelska kullen fotograferad av Anders Wernersson
Omfattning: 15 hp
Nivå och fördjupning: Grund C
Nyckelord: Gunnebo, engelsk park, trädgårdshistoria, historiskt växtmaterial, 1700-tal
Handledare: Åsa Bensch, Landskapsutveckling, SLU Alnarp
Examinator: Anna Jakobsson, Landskapsarkitektur, SLU Alnarp
Examen: Landskapsingenjör
Kurstitel: Examensarbete för landskapsingenjörer
Kurskod: EX0361
Serie: Självständigt arbete vid LTJ-fakulteten, SLU
Utgivningsort: Alnarp
Utgivningsår: 2010

”In all let Nature never be forgotten. But treat the goddess like a modest fair, nor over-dressed, nor leave her wholly bare; Let not each beauty ev’ry where be spy’d, Where half the skill is decently to hide; Consult the genius of the place in all; That tells the Waters or to rise, or fall, Or helps th’ambitious Hill the heav’n to scale Or scoops in circling Theatres the Vale. Calls in the country, catching open glades, Joins witling woods and varies shades with shades, Now breaks, or now directs th’intending Lines, Paints as you plant and as you work designs.”

-Alexander Pope

SUMMARY

Gunnebo House and Gardens was designed during the late 18th century by architect Carl Wilhelm Carlberg as a summer residence for the wealthy merchant John Hall Sr. and his family. The garden consists of formal garden, kitchen garden and English park. For the first two parts several original drawings have been preserved and here a lot of restoration work has been carried out. This paper aims to examine how the English park might have been implemented during John Hall Sr.'s time and to create a plant scheme for the area called "Engelska kullen" (The English hill).

A literature study has been performed with purpose to find out what persons during the 18th century were working within the area of gardening, how they interpreted the style English park and what plant material they used. Large parts of the study have taken place at Gunnebo through inventories, archive studies and interviews with purpose to give an image of the plant situation at "Engelska kullen", historically as well as of today.

The accumulated impression of the concept English park that the study has given together with the facts that have been found about the plant material at Gunnebo have become the foundation for and are presented in a plant scheme for "Engelska kullen". The plant scheme is composed of different parts that represent different feelings and these parts form a uniform composition.

SAMMANFATTNING

Gunnebo Slott och Trädgårdar ritades under sent 1700-tal av arkitekt Carl Wilhelm Carlberg som ett sommarresidens åt den förmögne köpmannen John Hall d.ä. och hans familj. Trädgården består av stilträdgård, köksträdgård och engelsk park. För de första två delarna finns ett flertal originalritningar bevarade och här är mycket restaureringsarbete utfört. Det här arbetet syftar till att undersöka hur den engelska parken kan ha kommit att uppföras under John Hall d.ä.'s tid och att skapa en växtplan för det område som kallas Engelska kullen.

En litteraturstudie har genomförts i syfte att ta reda på vilka personer som under 1700-talet var verksamma inom trädgårdsområdet, hur de tolkade stilen engelsk park och vilket växtmaterial de använde sig av. Stora delar av studien har utförts på plats genom inventeringar, arkivstudier och intervjuer som har syftat till att ge en bild av växtsituationen på Engelska kullen, såväl historiskt som i nutid.

Det samlade intryck av företeelsen engelsk park som litteraturstudien givit samt de fakta som kunnat hittas om växtmaterialet på Gunnebo har legat till grund för och redovisas i form av en växtplan över Engelska kullen. Växtplanen är sammansatt av olika delar som representerar olika stämningar och dessa delar bildar tillsammans en enhetlig komposition.

FÖRORD

Det här examensarbetet är utfört inom landskapsingenjörsprogrammet på SLU Alnarp. Det är skrivet på c-nivå och omfattar 15 hp inom ämnet landskapsutveckling.Handledare för arbetet har varit landskapsingenjör Åsa Bensch och examinator landskapsarkitekt Anna Jakobsson.

Jag vill rikta ett stort tack till Gunnebo för den frikostighet som gjort det möjligt att bo och utföra arbetet på plats och alla anställda som varit behjälpliga med information och intressanta diskussioner. Ett särskilt tack riktas till Joakim Seiler som visat vägen in i 1700-talets engelska parker och bidragit till arbetets tillkomst genom ett enormt engagemang och stöd. Tack också till Paula Palm för uppiggande skratt och stärkande samtal under arbetspauserna.

Ett stort tack till Madeleine von Essen för gästvänlighet och generös hjälp med värdefull information både om Bogstad och om engelsk park i stort. Tack Lars Gahrn på Mölndals museum för hjälp med att samla ihop information om växtmaterialet på Gunnebo och Johnny Hörllind på Stadsbyggnadskontoret för tillgång till nytt och historiskt kartmaterial.

Tack till Emma Dalquist, Amanda Neleryd, Patrik Svensson och Sofia Olsson för stöd under skivastugorna i arbetets slutfas. Slutligen vill jag rikta ett varmt tack till Åsa Bensch som med struktur, entusiasm och stort hjärta guidat genom hela skrivandet.

Medgivande om publicering har erhållits för alla fotografier i arbetet.

Emma Paulsen
Malmö, mars 2010

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

1. INLEDNING	8
1.1 Bakgrund	8
1.2 Syfte	9
1.3 Avgränsningar och definition	9
2. METOD OCH MATERIAL	10
2.1 Litteraturstudier	10
2.2 Arkivstudier	10
2.3 Intervjuer och samtal	10
2.4 Deltagande observation	11
2.5 Inventeringar	11
2.6 Resultatredovisning	11
3. FRÅN GRAND TOUR TILL LITEN KULLE	12
3.1 The new style	12
3.2 Engelska parkers utövare	13
3.3 Litteratur	17
3.4 Engelska kullen	19
3.5 Restaurering – hur bör det utföras?	21
4. VÄXTPLAN FÖR ENGELSKA KULLEN	23
4.1 Romantik	24
4.2 Öppen och luftig utsikt	25
4.3 Glädje och munterhet	25
4.4 Högtidlighet	26
4.5 Melankoli och vemod	27
4.6 Fullständig växtplan med växtlista över Engelska kullen	29
4.7 Planteringsanvisningar	30
5. DISKUSSION	33
5.1 Tillvägagångssätt	33
5.2 Motiveringar	33
5.3 Romantik	34
5.4 Öppen och luftig utsikt	35
5.5 Glädje och munterhet	35
5.6 Högtidlighet	36
5.7 Melankoli och vemod	36
5.8 Resultat och vidare studier	36
6. KÄLLFÖRTECKNING	38

BILAGA 1. LIGNOSER SOM ANVÄNDES I ENGELSKA LANDSKAPSPARKER

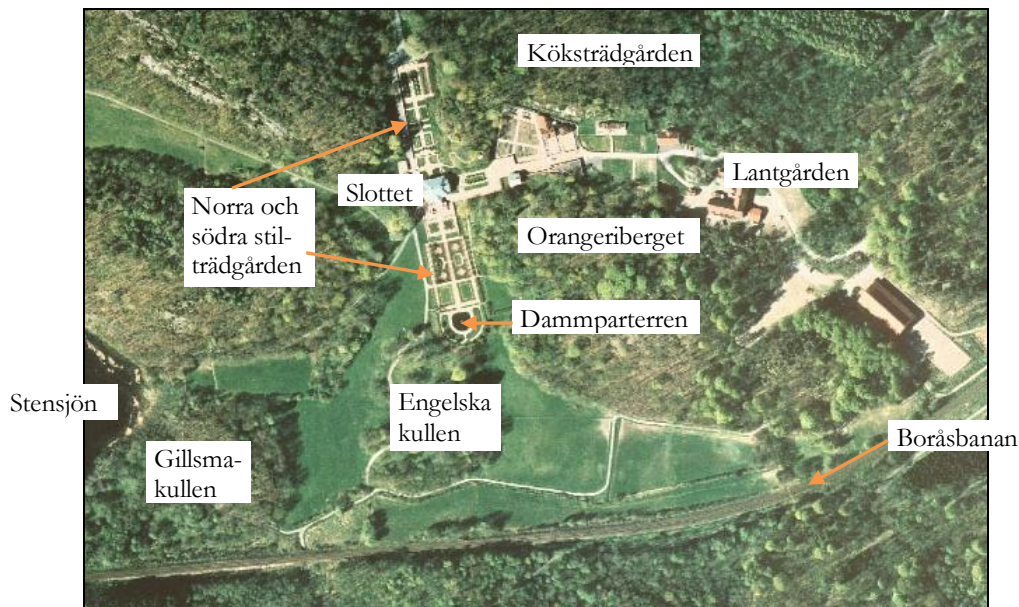
BILAGA 2. ANALYS AV TECKNINGAR, MÅLNINGAR OCH KARTOR

1. INLEDNING

1.1 Bakgrund

Sju kilometer sydost om Göteborg ligger Gunnebo slott och trädgårdar, en av Sveriges bäst bevarade 1700-talsanläggningar. Gunnebo köptes 1778 av den förmögne köpmannen John Hall d.ä., som gav i uppdrag åt Göteborgs dåvarande stadsarkitekt Carl Wilhelm Carlberg att rita huset och trädgården (Länsstyrelsen i Västra Götaland och Mölndals stad, 2001). Trädgården består av tre delar: stilträdgård, köksträdgård och engelsk park, vilka alla är viktiga för helheten, se figur 1. Detta har fram till relativt nyligen underskattats och i vissa fall helt förbisetts, genom att den engelska parken inte har setts som en del av denna helhet. Åtgärds- och rekonstruktionsförslag har tidigare utförts, 1949 av landskapsarkitekt Walter Bauer och 1994 av landskapsarkitekt Kolbjörn Wærn. Inget av dessa belyser den engelska parken, trots att man bland originalritningar från arkitekten Carl Wilhelm Carlberg funnit objekt som starkt påvisar dess existens och utbredning, såsom ett eremitage, slingrande stigar, ett tempel samt en portal för uppgång till orangeriberget (Länsstyrelsen i Västra Götaland och Mölndals stad, 2007). Det övergripande mål som sätts upp av Wærn (1994) är att återskapa anläggningen så som den kom att förverkligas under John Hall d.ä.'s tid. Detta har i stor utsträckning utförts för köks- och stilträdgårdarna, utifrån originalritningar och skisser (Länsstyrelsen i Västra Götaland och Mölndals stad, 2007). En möjlig anledning till att detsamma inte gjorts för den engelska parken är att underlaget för denna del är betydligt magrare, på originalritningar har endast detaljerna nämnda ovan hittats och alltså ingen planritning. Det enda bildunderlag som finns från sent 1700-tal eller tidigt 1800-tal är teckningar utförda av John Hall d.y. och J. A. Beijer samt målningar utförda av J.F. Weinberg.

Gunnebo blev 2003 kulturresevat. På Länsstyrelsen Västra Götalands läns (2009) hemsida står att syftet med kulturresevatet Gunnebo bl.a. är ”att bevara och värda ett värdefullt kulturlandskap som utgörs av en lantegendom med slotts- och trädgårdsanläggning från sent 1700-tal”. Detta stämmer väl överens med Wærns övergripande mål och utgör ett starkt motiv till att historiskt underlag skall ligga till grund för de förändringar som görs på anläggningen.

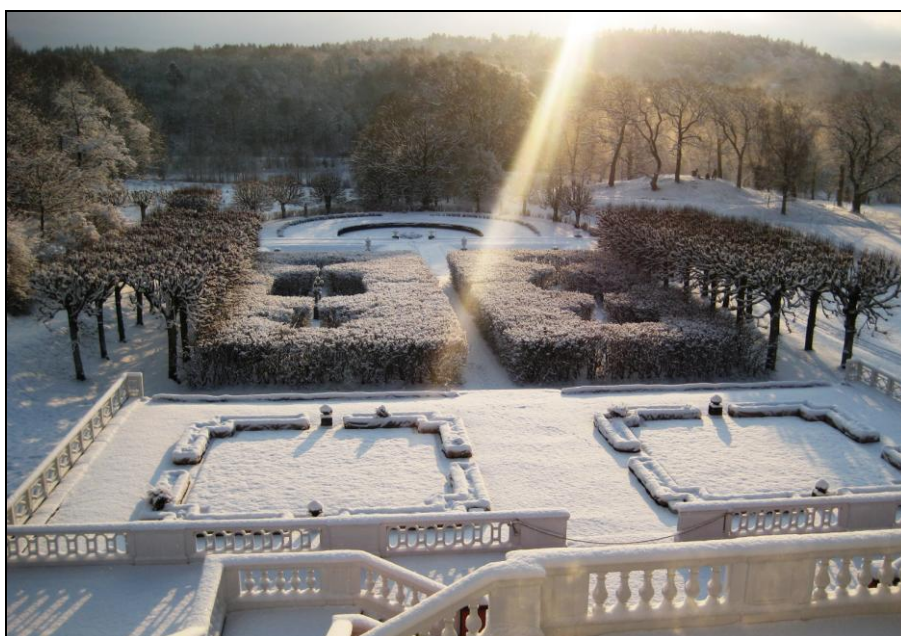
Figur 1. Orienteringskarta över Gunnebos centrala delar. Källa: Lantmäteriet Mölndal

Den del av den engelska parken som har den tydligaste sammanhängande formen är det område som kallas Apollos kulle eller Engelska kullen och som är beläget sydväst om dammparterren längst bort i den södra stilträdgården, se figur 1 och 2. Benämningen Engelska kullen (eg. Engelske Kullen) står skrivet i förteckningen till en lantmäterikarta

upprättad 1855 av Hällström, medan benämningen Apollos kulle är tillkommet under 1800-talet, då det här placerades en staty av guden Apollo (Länsstyrelsen i Västra Götaland och Mölndals stad, 2007). I *Vårdprogram Gunnebo Slott och Trädgårdar* går att läsa följande mål för Engelska kullen/Apollos kulle:

”Genom att frilägga det historiska gångsystemet och restaurera det kan kullen återfå sin historiska grundform. Vidare bör ett buskskikt planteras i ett medvetet komponerande av inramade vyer och utblickar. För att kullen i framtiden ska innehålla stora träd måste en nyplantering påbörjas. De utblickar, motiv och överraskande element som kullen kan tänkas ha innehållit bör undersökas närmare. Steg ett i rekonstruktionsarbetet är att frilägga det historiska gångsystemet. Sedan kan det i sin tur ge ledtrådar till nästa steg i rekonstruktionsprocessen.” (Länsstyrelsen i Västra Götaland och Mölndals stad, 2007, sid. 48).

Friläggningsen av det historiska gångsystemet påbörjas under hösten 2009, parallellt med detta arbete. Med detta och annat historiskt underlag som grund och utifrån målet ovan önskar Gunnebo få fram en växtplan för Engelska kullen/Apollos kulle.

Figur 2. Södra stilträdgården med Engelska kullen i bakgrunden. Foto: Stefan Karlberg, förvaltare och byggnadsantikvarie Gunnebo Slott och Trädgårdar

1.2 Syfte

Målsättningen med detta arbete är att möta upp de delar av målet som är uppsatta för området Engelska kullen/Apollos kulle i *Vårdprogram Gunnebo Slott och Trädgårdar* som berör växtligheten.

Arbetet syftar till att ge svar på vilket växtmaterial som användes vid utformandet av engelska parker under 1700-talet och hur man komponerade med detta växtmaterial. Utgångspunkt tas i engelska parker i allmänhet, men strävan är att i så stor utsträckning som möjligt ha det sena 1700-talets verklighet på Gunnebo som underlag för växtplanen. Vidare syftar arbetet till att ge svar på hur plantering av nytt material bör utföras så att befintligt växtmaterialet inte tar skada samtidigt som det nya växtmaterialet får en god etablering.

1.3 Avgränsningar och definition

Då Gunnebo har som mål att återskapa anläggningen så som den såg ut under sent 1700-tal och namnet Apollos kulle är ett senare tillägg, används framgent i rapporten endast benämningen Engelska kullen.

Den engelska parken bildar en sammanhängande helhet som omsluter den övriga trädgårdsanläggningen på Gunnebo, men det här arbetet är begränsat till området Engelska kullen. Inventering och växtplan behandlar endast lignoser och för att växtplanen skall vara tillämpbar har växtvalet gjorts utifrån vad som går att tillgå på ett enkelt sätt. Växtplanen innehåller förslag på växter samt instruktioner för etablering, men inte någon kostnadskalkyl.

2. METOD OCH MATERIAL

Examensarbetet har till stor del utförts på plats på Gunnebo. En del undersökande arbete har tidigare utförts av chefsträdgårdsmästare Joakim Seiler i syfte att få klarhet i den engelska parkens utformning ur ett historiskt perspektiv, varför han har kunnat ge bra tips på material att studera. Mycket av detta material, bestående av litteratur, rapporter, fotografier, ritningar, teckningar och målningar har funnits att tillgå på Gunnebo.

2.1 Litteraturstudier

Arbetets tyngdpunkt har legat på litteraturstudier. Dessa har syftat till att ge en bild av vad begreppet engelsk park innebar under 1700-talet och hur dessa tankar tolkades och förverkligades av olika verksamma personer och på olika anläggningar. Studierna har börjat brett, med tillämpningar i Europa och England och därefter strävat efter att snäva ner perspektivet till Sverige och slutligen Gunnebo. Utöver de böcker som fanns att tillgå på Gunnebo har litteratur hittats genom sökningar via databaser på SLU-bibliotekets hemsida samt via bibliotekets katalog LUKAS. För att få klarhet i vilka resultat som tidigare undersökningar har gett inom ämnet på Gunnebo och för att se vilka frågetecken som återstår att rätta ut har *Vårdprogram Gunnebo Slott och Trädgårdar* samt *Gunnebo - Vårdprogram för slottets och trädgårdarnas omgivning* lästs.

Då önskemålet från Gunnebo är att i så stor utsträckning som möjligt utföra växplanen med historiskt material som underlag, har det känts viktigt att begrunda de olika bevarandepprinciper som finns och att föra ett resonemang kring vilken princip som bäst lämpar sig för en växtplan för Engelska kullen. För detta ändamål har studier gjorts av några olika artiklar i ämnet.

2.2 Arkivstudier

För att försöka utläsa hur den engelska parken och främst Engelska kullen på Gunnebo var utformade har arkivstudier gjorts, tillsammans med Joakim Seiler och till viss del även arkitekt och konservator Kristian Reuter Oliveberg. Sonen i familjen Hall, John Hall d.y., var konstnärligt lagd och har lämnat efter sig skissböcker, där ett flertal av skisserna föreställer Gunnebo. Dessa har studerats, både som kopior på Gunnebo och i original på Röhsska Museet i Göteborg. På stadsarkivet i Göteborg har originalkartor från Lantmäteriet samt originalritningar av arkitekt Carl Wilhelm Carlberg studerats. Utöver detta har även målningar och äldre fotografier studerats på Gunnebo, i samma syfte som ovan.

2.3 Intervjuer och samtal

På Mölndals museum finns en stor mängd material som berör Gunnebos utförande och historia, i form av utdrag ur litteratur, artiklar, tidskrifter, insändare med mera. För att få tillgång till denna information har kontakt tagits med Lars Gahrn¹ på Mölndals museum. Ett kortare samtal hölls med honom för att beskriva frågeställningen och utifrån detta kunde han samla ihop och berätta om relevant material.

Restaureringsarbeten liknande det som detta examensarbete har som mål har utförts och utförs på andra anläggningar. Ett sådant arbete, i större skala, har utförts på Bogstad gård, en anläggning samtida med Gunnebo, belägen i norra Oslo. För att ta del av de erfarenheter detta arbete givit gjordes ett besök på plats samt en intervju med Madeleine von Essen². Då samtalet pågick under en hel dag har det inte återgetts ordagrant i arbetet, utan är återgivet utifrån de anteckningar som fördes under dagen.

¹ Gahrn, Lars. Fil.dr. i historia, anställd på Mölndals museum

² Madeleine von Essen, trädgårdshistoriker som arbetat med restaureringsarbetet på Bogstad

En kortare intervju har även hållits med Leif Andersson³ för att ta del av hans tankar och erfarenheter gällande plantering och etablering av växtmaterial bland befintlig vegetation.

2.4 Deltagande observation

Då den största delen av examensarbetet har utförts på plats på Gunnebo har i stort sett dagligen spontana samtal och diskussioner uppstått och observationer gjorts, vilka många har berört arbetet. Dessa samtal och observationer har noterats genom kortfattade anteckningar och finns återgivna i arbetet utifrån dessa.

2.5 Inventeringar

Växtmaterialet på Engelska kullen består till stor del av gamla högresta träd och strävan har varit att behålla och nyttja så många av dem som möjligt. Av de träd som anses utgöra någon grad av risk har en tidigare inventering utförts av en arborist. Inventeringen har i detta arbete kompletterats med övrigt växtmaterial, för att kunna ligga till grund för växtplanen. En inventering har även utförts av buskskiktet på Orangeriberget, en annan del av det som utgjorde den engelska parken på Gunnebo. Denna inventering har syftat till att kunna göra jämförelser med växtmaterialet i litteraturen och att se vad av detta som kan tänkas härstamma från 1700-talet.

2.6 Resultatredovisning

Rapporten är en sammanställning av resultaten från ovan nämnda metoder och redovisar det underlag som legat till grund för utformandet av växtplanen. Denna redovisas med en beskrivning för varje delområde och beskrivs ytterligare med motiveringar under diskussionen.

³ Andersson, Leif. Försökstekniker, SLU Alnarp

3. FRÅN GRAND TOUR TILL LITEN KULLE

Under 1700-talet var det vanligt att vetenskapsmän, arkitekter och andra lärda män begav sig ut på en så kallad Grand Tour för att lära sig om och få inspiration av andra kulturens konst och vetenskap. Innan Carl Wilhelm Carlberg blev anställd som arkitekt på Gunnebo gjorde han tillsammans med industrimannen Johan Alströmer en sådan resa, som gick genom Danmark, Holland, England, Tyskland, Frankrike och Italien. Enligt Madeleine von Essen⁴ verkar det ha varit något av en ”standardresa” de flesta utförde, dvs. de följde alla ungefär samma rutt. Detta kapitel syftar till att ge en överskådlig blick över hur trädgårdskonsten kom att utvecklas i Europa under 1700-talet och vilka personer som var delaktiga i denna utveckling. Kapitlet avslutas i en ansats att reda ut vad i denna kedja som kan ha påverkat och inspirerat Carlberg och anläggningen på Gunnebo.

3.1 *The new style*

Under 1700-talet fanns ett stort engagemang för trädgårdskonsten från författare, politiker, konstnärer, lärda män och gemene man (von Essen, 1997). Med landskapsmålningar som förebilder började man använda begreppet landskap även om parker och trädgårdar (Lasdon, 1991). Poeten William Shenstone skrev: “Landskip should contain variety enough to form a picture upon canvas; and this is no bad test, as I think the landskip painter is the gardener’s best designer.” (Sirén, 1950, sid. 40). Men den största förebilden för trädgårdskonsten var under den här tiden naturen. I filosofen Rousseaus anda fick man upp ögonen för dess skönhet och betydelse och man försökte skapa känslan av orörda naturscenerier, om dock på konstlad väg (Sirén, 1950). Vissa kompositionselement var ofta återkommande:

Terrängbehandling. Man drog nytta av, framhävde och skapade kuperade miljöer. Genom att skapa utsikter (point de vue) från bestämda platser införlivade man landskapet utanför, vilket kallades borrowed landscape (Waern et. al., 2009).

Trädgrupper/clumps. Träden planterades i grupper om minst två träd, där trädkronorna skulle förenas till en enhet (von Essen, 1997).

Vatten och vägar. Målaren William Hogarts S-formade kurva The Line of Beauty användes som förebild både för vatten och för vägar (Lindgren (red.), 1981).

Dekorationer. Tempel, paviljonger, eremitager, ruiner, grottor, broar och andra arkitektoniska element (Sirén, 1950).

Den engelska parken beskrivs ofta som en motreaktion till den formella stilen, eller Le Nôtre-stilen, men detta är en förenkling. Var stilen har sitt ursprung rådde det livliga debatter om under 1700-talet. Ett stort intresse fanns under den här tiden för Kina och många ansåg att inspirationen kommit därifrån. Fransmännen, som inte ville erkänna England som först med den nya stilen kallade den le jardin anglo-chinois, för att poängtera att inspirationen till de engelska trädgårdarna kom från Kina. Samtidigt ansåg de sig själva ha skapat grunden för den nya stilen. Fransmännens tolkning av den engelska landskapsparken kallades le jardin anglais. Ytterligare en falang i debatten angav de italienska renässansträdgårdarna som inspirationskälla genom sina tolkningar av den antika trädgårdskonsten.

Av svenskarna var det inte i England som de flesta stötte på det nya trädgårdsmodet, utan på kontinenten och främst i Frankrike. Trädgårdskonsten i Europa anammades även i Sverige, men tillämpades ofta i nedskalad tappning, gällande såväl storlek som utsmyckning, på grund av de överflödsförordningar⁵ som gällde. Under tiden för Gunnebos anläggande hade den engelska parken nått sin kulmen i Sverige (Olausson, 1993).

⁴ von Essen, Madeleine. Trädgårdshistoriker, Oslo. Samtal 2009-12-04

⁵ Överflödsförordningar skapades under 1700-talet i Sverige i syfte att begränsa import och hämma nyttjandet av lyxkonsumtionsvaror. Siden, kaffe och choklad är exempel på varor som drabbades.

3.2 Engelska parkers utövare

Joseph Addison (1672-1719), författare och politiker, skrev 1712 artikeln *On the Pleasures of Imagination* i *Spectator*⁶. Där beskrev han naturen som överlägsen alla de formella anläggningar som var kännetecknande för den traditionella trädgårdsstilen (Sirén, 1950). Han skrev ytterligare om tre scenerier som skall finnas i en trädgårdsanläggning: pleasing, terrible och surprising. Addison kan tillsammans med Alexander Pope (1688-1744) sägas vara banerförare av den engelska landskapsparken (Lindegren (red.), 1981). Båda hade de rest i Italien och ansåg renässanssträdgårdarna här ha en romantisk potential som gjorde dem utmärkta som modeller för de engelska landskapsträdgårdarna. Denna potential utgjordes enligt Pope av trädgårdarnas variationsrikedom, samspelet mellan konst och natur samt ett pittoreskt förfall. Han kallade detta för artful wilderness (Olausson, 1993). På Twickenham anlade Pope från 1718 en egen trädgård. Här fanns bl.a. det som kom att kallas Popes grotta, vilket egentligen var ett slags tunnel som band ihop trädgården med ingången vid Themsens strand. Pope ansåg att man för varje anläggning skulle anpassa trädgården till platsens förutsättningar, för att framhäva det bästa vid varje anläggning: ”Consult the genius of the place.” (Sirén, 1950).

En annan av den engelska landskapsparkens tidiga förespråkare var Stephen Switzer (1682-1745). Han var assistent till landskapsarkitekten George London och trädgårdsmästaren och designern Henry Wise. 1718 skrev han *Iconographica*, innehållande tre rättesnören: *Utile Dulci* (nyttigt förenat med angenämt), *Ingentia Rura* (omfattande lantgård) och *Simplex Munditiis* (i enkel klädnad) (Lasdon, 1991). *Utile Dulci* kommer även till uttryck i samtida litteratur genom Voltaires *Candide*, där drömlandet Eldorado beskrivs med orden: ”Marken var här uppodlad lika mycket för att vara till behag som för att vara till nytta. Överallt var det som var nyttigt samtidigt vackert.” (Voltaire, 1981, sid. 64). Switzer var den som införde begreppet *ferme ornée*, dvs, den förskönade lantgården. Han såg till att knyta skogar, paddockar och fält i omgivningen till anläggningen med hjälp av gångar och vattendrag. Djuren skulle hållas ute från området endast med hjälp av vatten (Lasdon, 1991). Ett exempel på en anläggning i *ferme ornée*-stil är Wörlitz i Tyskland, se figur 3. Svenska *ferme ornée* anläggningar var bland andra Baldersnäs i Dalsland, där fälten och beteshagarna från jordbrukslandskapet var sammanvävda med trädgården (Waern et.al., 2009) och Godegård i Östergötland, med en antik skulptur mitt ute i kornåkern (von Essen, 1997).

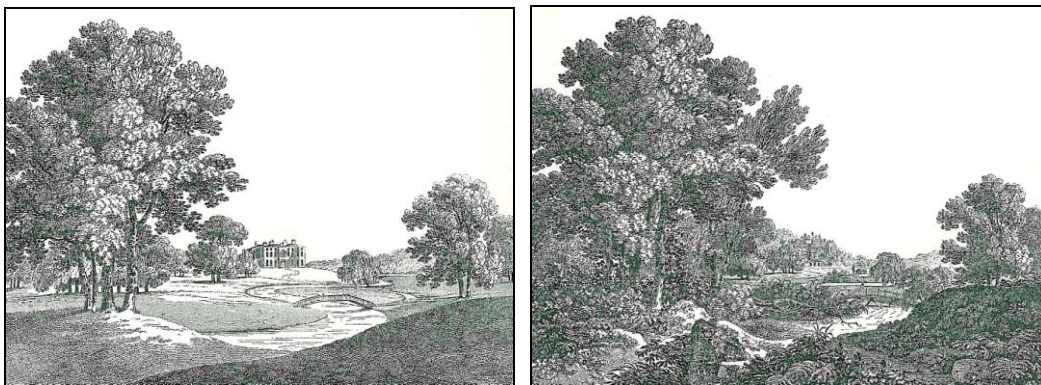

Figur 3. Åker som en del av parken i Wörlitz. Foto: Joakim Seiler

⁶ The *Spectator* var en engelsk tidskrift som utkom dagligen under perioden 1711-1712, grundlagd av Joseph Addison och Richard Steele.

En kollega till Switzer var Charles Bridgeman (1690-1738). Han var skolad i den gamla, formella stilen av Le Nôtre, London och Wise men hans egen stil innebar en övergång till det nya (Lasdon, 1991). Det som gör honom unik är att hans verk spänner sig över hela spektrat från den utpräglad formella stilen till det som skulle komma att kallas natural taste (Olausson, 1993). Bridgeman efterträdde Wise på Blenheim nordväst om Oxford och härifrån har han 1709 ritat en teckning över köksträdgården som är omgärdad av ett s.k. ha-ha. Ett ha-ha eller sunken fence är ett dike som omgärdar ett område och som ursprungligen användes i militära sammanhang. Första användningen i trädgårdssammanhang var i de formella franska trädgårdarna under 1600-talet och därefter introducerade Charles Bridgeman det i trädgårdar av den nya stilen och efter det är det i dessa miljöer som ha-ha anses ha sin hemvist (Lasdon, 1991). På Earl of Cobhams Stowe i Buckinghamshire, där han arbetade som trädgårdsexpert från 1713, anlade han ett ha-ha som omgav hela anläggningen och på så sätt suddade ut gränsen mellan trädgård och omgivande mark (Lasdon, 1991, Sirén, 1950, Olausson, 1993). Från 1734 arbetade även William Kent på Stowe (Sirén, 1950) och tillsammans skapade de en mer naturlig del av parken som de kallade Elysian Fields. (Olausson, 1993).

William Kent (1685-1748) var målare och arkitekt och även han en av 1700-talets trädgårdskonstnärliga nyskapare. 1709-19 var Kent i Rom och hade då tillfälle att studera renässansens trädgårdar och de antika lämningarna (Olausson, 1993). Han pratade om att "nature abhors a straight line", vilket till stor del var retorik i början och först efter hand släpptes det traditionellt formella helt och hållet. Kent var ändå okonventionell, hade mycket fantasi och var inte rädd att prova nya idéer. Hans smak och utveckling som trädgårdskonstnär var starkt påverkad av Alexander Pope som han utöver Bridgeman samarbetade med på Stowe, där Kent 1734 efterträdde Vanbrugh som arkitekt (Lasdon, 1991, Sirén, 1950). På Houston Hall där Kent arbetade 1737 ritade han in clumps och dessa kom att bli signifikativa för hans anläggningar. Två andra trädgårdar som Kent arbetade med var Claremont i Surrey och Rousham i Oxfordshire vilka båda var befintliga trädgårdar som bar prägeln av Charles Bridgemans arbete (Olausson, 1993). På Rousham arbetade William Kent mellan åren 1737 och 1741 och det kom att bli något av hans huvudverk. Här inkorporerade han omgivande jordbrukslandskap till att ingå i trädgårdsscenerierna.

Figur 4. Jämförelse mellan ett landskap format enligt Browns smak och samma landskap med den pittoreska utformning som många andra verksamma föredrog

En person som kom att bli viktig för utvecklingen av den engelska parken var landskapsarkitekten Lancelot "Capability" Brown (1715-1783). Hans angreppssätt var ett helt annat än tidigare verksamma personer och hans arbeten var ofta omfattande och drastiska. Han skapade inte nytt på samma sätt som sina företrädare, men hade en stark känsla för det engelska landskapet och såg förutsättningarna på varje enskild plats (Sirén, 1950). Målet var att få fram den ursprungliga karaktären på terrängen såväl som på växtligheten och detta gjorde han med endast naturliga medel som redskap och han gjorde sig av med alla främmande element såsom ruiner, tempel etc. Han arbetade med stora områden som dominerades av stora gräsfält kantade av skog och trädgångar, där varje del relaterades till helheten (total landscapes) (Lasdon, 1991). Vägar placerades i gränsen mellan det öppna och det slutna. Växtligheten karaktäriserades av enkelhet, inga exotiska träd och buskar användes och inte heller blommor eller frukt, se figur 4 (Olausson, 1993, von Essen, 1997). Många

efterföljare kritiserade Brown och tyckte att hans verk var fantasilösa, likformiga och monotona, men han var hyllad av sin samtid och under de ca 30 år han var verksam fick han modellera om mer än 100 olika parker. En av dessa parker kan ha varit Stowe, där han arbetade som trädgårdsmästare fram till 1751 (Sirén, 1950, Olausson, 1993).

Arkitekten William Chambers (1722-1796) föddes i Göteborg och var i en period anställd vid Svenska Ostindiska kompaniet. I samband med det var han vid två tillfällen under längre perioder i Kina och levde därefter fram till sin död i London. 1757 skrev han boken *Design of Chinese buildings, furniture, dresses, machines and utensils* (Olausson, 1993, von Essen, 1997). Han beskriver här den kinesiska trädgårdskonsten som att de ”följa naturen så nära som möjligt, även i fråga om dess oregelbundenheter, men de göra det icke blint och slaviskt, utan ersätta det som brister, avlägsna det störande och förbättra det fula.” (Sirén, 1950, s. 79). Kinesernas sätt att plantera, till synes slumpmässigt men enligt givna regler, kallades sharawadgi. På Kew i sydvästra London (Sirén, 1950) ritade Chambers under 1750-talet en kopia av en pagod i Peking, se figur 5, vilket även var en demonstration mot Brown som han var kritisk mot. Han ansåg att många av dåtidens landskapsparker skapades utan urskiljning (von Essen, 1997) och att de knappt urskiljde sig från vanliga fält och åkrar (Lasdon 1991, Olausson 1993).

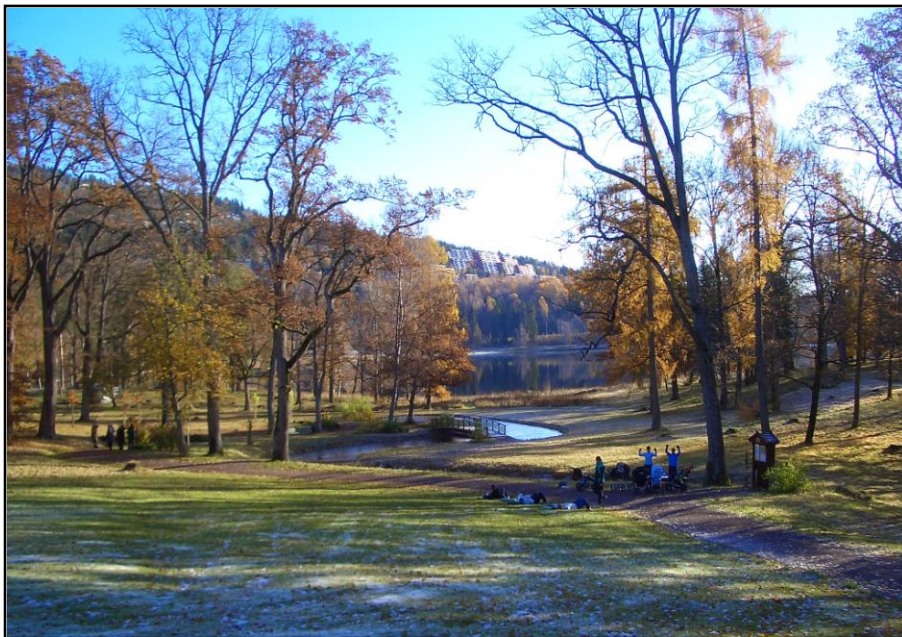
”Nature produces nothing either boiled, roasted or stewed; and yet we don’t eat raw meat: nor doth she supply us with any other tools for our purposes, but teeth and hands; yet we have saws, hammers, axes and thousands of other implements: in short, there is scarcely anything in which art is not apparent; and why should its appearance be excluded from gardening only?” (Olausson, 1993, sid. 64).

Chambers blev kritiserad i England för att ha en artificiell grundton (Olausson, 1993), hans stil stod alltså i stark kontrast till Browns (Sirén, 1950). I Sverige ritade Chambers förslag på trädgårdar för flera anläggningar. En av dessa är Ulriksdal i Solna, där det är osäkert om hans förslag förverkligades, men man vet att anläggningen gjordes i enlighet med hans principer (Olausson, 1993). För drottning Lovisa Ulrika ritade Chambers 1774 ett förslag för Svartsjö utanför Stockholm (Lindegren (red.), 1981), där han var tydlig med att beskriva att han gjort den nyttig såväl som behaglig och att den skulle kunna utföras till måttliga kostnader, vilket stämde väl överens med dåtidens fysiokrati (Olausson, 1993).

Figur 5. Kew gardens med pagoden ritad av William Chambers

Den engelska landskapsstilen kom med en viss fördröjning till Norden. 1780 lät Peder Anker (1749-1824) anlägga Bogstad, vilken kom att bli Norges första landskapspark. Här har *Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus* återfunnits, skriven av Peder Anker 1792. Någon växtplan har inte hittats, men Wilse som 1790 besökte Bogstad beskrev i sina *Reise-Iakttagelser* att parken var anlagd efter Hirschfelds principer (se stycke om C.C.L. Hirschfeld under kapitel 3.3). Det lignossortiment som användes här är till stor del detsamma som det som användes i landskapsparker i England och övriga Europa. Man använde många av de arter som introducerades i Europa från Nordamerika under 1700-talet. Anläggningen skiljer sig från Browns anläggningar genom att en större mängd utländska lignoser har använts på en betydligt mindre yta (von Essen, 2009). Under 1820-talet beskrevs Bogstads höstfärgning av författaren Henry David Inglis: "...in laying out the grounds at Bokstad, particular attention has been paid to the different hues, which different trees assume in Autumn. So judiciously have they been grouped and disposed, in reference to their autumnal shades and colours, that the most surprisingly beautiful effect is produced" (von Essen, 2009, s. 145). I den restaureringsplan som Madeleine von Essen varit med att utveckla för parken på Bogstad har Hirschfelds principer tillämpats och parken har delats upp i områden där olika stämningar har skapats. Växtmaterialet har placerats så att det lämnar siktlinjer, både genom området och ut till omgivande landskap, se figur 6. Peder Anker som ägde Bogstad var också ägare till de bruk och andra anläggningar som låg på andra sidan vattnet och det är troligt att dessa användes som point de vue.⁷

Figur 6. Bogstad. Foto: Madeleine von Essen

Den största inom engelsk trädgårdskonst i Sverige var arkitekten Fredrik Magnus Piper (1746-1824). Liksom så många andra under den här tiden gjorde han under 1770-talet sin Grand Tour, då han reste i England, Frankrike och Italien. Under denna resa tecknade han av många av de stora anläggningarna, såsom Stourhead, Stowe, Painshill och Kew (Sirén, 1950). Stourhead som han besökte 1779 gjorde stort intryck på honom och härifrån tog han även med sig idéer till anläggningar i Sverige (Sirén, 1950, Olausson, 1993, Lindegren (red.), 1981). Inför Stowe var hans entusiasm något mer dämpad (Olausson, 1993). 1780, strax innan resan tillbaka till Sverige, ritade han en generalplan till en kunglig lustpark som ställdes ut på Royal Society of Arts i London. Planen visade en stark tendens att falla tillbaka på traditionen (Piper, 2004). Under sin resa tog Piper inspiration av Chambers publikationer, trädgårdar och parker (Sirén, 1950). Efter hemkomsten anställdes Piper av Gustav III för att rita en engelsk landskapspark vid Haga. Detta blev den första egentliga engelska parken i

⁷ von Essen, Madeleine. Trädgårdshistoriker, Oslo. Samtal 2009-12-04

Sverige (Olausson, 1993). Inspirationen från Chambers visade sig tydligast under den här perioden, genom ett stort användande av kvasi-kinesiska inslag, se figur 7 (Sirén, 1950). Engelska parker började anläggas överallt i Sverige och ingen plats ansågs vara för liten. Piper som fick många av dessa uppdrag trodde själv inte på den engelska parken som universallösning, i synnerhet inte mot slutet av 1700-talet (Piper, 2004, Olausson, 1993).

Figur 7. Minnestempel över Gustav den III ritad av F. M. Piper

Ett par av de anläggningar Piper arbetade vid i Sverige är Godegård och Drottningholm (Sirén, 1950). Den senare beskrevs av resenären och konstnären J. C. Linnerhielm i ett brev 1795:

”Man kommer in i Ängelska parken som börjas med en klar men skuggrik Allund den promenade-vägar genomkorsa. Vid dess slut ses en genom konsten tilldanad ljuflig Å, som slingrar sig i många bugter på de frodigaste och av trån eller buskaschen skyggade fält. [...] Åtföljer man vägen åt denna sidan av Parken, kommer man öfver en skön ängsmark in i en täck Bosquet, som inom sin vida eller långa omkrets innesluter en vacker Gazon med Alléer af Lindar. Vid början af denna Bosquet ses under trädens grenar en hvit Marmor-bild; och trenne andra dylika äro ställda ett stycke ifrån hvarandra, på ett fält, att de icke alla tillika synas, utan stundom döljde af bosquéens uddar, stundom upptäckte, förekomma på afstånd hvar gång såsom nya Bilder. [...] Vid änden av denna bosquet äro åtskilliga gångar anlagde på ett så särdeles sätt, att de väcka förvillelse för åskådaren, som knappast förstå huru en del gångars längd är möjlig på en plats, som tycktes helt inskränkt.” (Sirén, 1950, sid. 209).

1793 reste Piper tillbaka till England, där han året efter återigen ställde ut på Royal Society of Arts. Den här gången gällde det en fiktiv park och trädgård. Den liknade planen vid den förra utställningen, men var den här gången mer konsekvent. Området kring huvudbyggnaden innehöll geometri men denna löstes upp ju längre utåt landskapet man kom (Piper, 2004).

3.3 Litteratur

Under 1770-talet skrevs flera böcker i ämnet modern trädgårdskonst. Den första var politikern och författaren Thomas Whatelys (1726-1772) *Observations on Modern Gardening* som kom ut 1770 (von Essen, 1997). Han skrev här att naturen endast använder sig av de fyra materialen marken, skogen (träden), vattnet och klipporna. Uppodlingen av marken har gjort att byggnader har tillkommit som en femte ingrediens för människornas bekvämlighet. Ett landskaps skönhet beror av skillnaden mellan dessa ingredienser (Sirén, 1950). För att uppnå ”picturesque beauty” krävs variation (Olausson, 1993). Samtidigt ansåg Whately det vara

viktigt att se på planteringar som en helhet snarare än en samling träd och buskar (von Essen, 1997). Han delade in de samtida engelska trädgårdarna i fyra klasser: ornamental farms, parks, gardens och ridings. I både the garden och the riding skulle växtligheten placeras så att den skapar omväxlande utsikter, men i the riding skulle dessa kunna upplevas utan att man stannade (Sirén, 1950). *Observations on Modern Gardening* lästes bland annat av Chambers och Piper (Olausson, 1993, Sirén, 1950).

Året efteråt skrev författaren Horace Walpole (1717-1797) *The History of the Modern Taste in Gardening* (Olausson, 1993), en uppsats som fanns med i en bok om konsthistoria (von Essen, 1997). Han ansåg att den nya trädgårdsstilen helt och hållet utvecklats i England och erkände inte inflytande från vare sig kinesiskt eller annat håll (Olausson, 1993, von Essen, 1997). Som bakgrund angav han istället fyra P: politics, painting, poetry och philosophy och ansåg utvecklingen vara en följd av den nya engelska konstitutionen. Han ansåg det vara trädgårdsmästarens uppgift att samla landskapets spridda skönhet på ett ställe. I det arbetet är det också viktigt att ta hänsyn till platsens särskilda karaktär, för att undvika att skapa en dålig kopia av en plats eller sceneri man beundrar (von Essen, 1997). I uppsatsen lovordade Walpole Kent och beskrev honom felaktigt som den som uppfann många av de konstformer som kom att känneteckna den nya trädgårdsstilen (Olausson, 1993, von Essen, 1997). Han prisade Kents sätt att framhäva gamla ståtliga ekar och bokar genom att ta bort undervegetationen (von Essen, 1997). Samtidigt gav han kritik för Kents användning av clumps, vilka han tyckte liknade spader tio (Lasdon, 1991, von Essen, 1997) och han ansåg honom överdriva i sin liknelse med naturen, vilket han gav exempel på från Kensington Gardens där Kent planterade ut döda träd (Sirén, 1950). Walpole var även kritisk till Brown (von Essen, 1997).

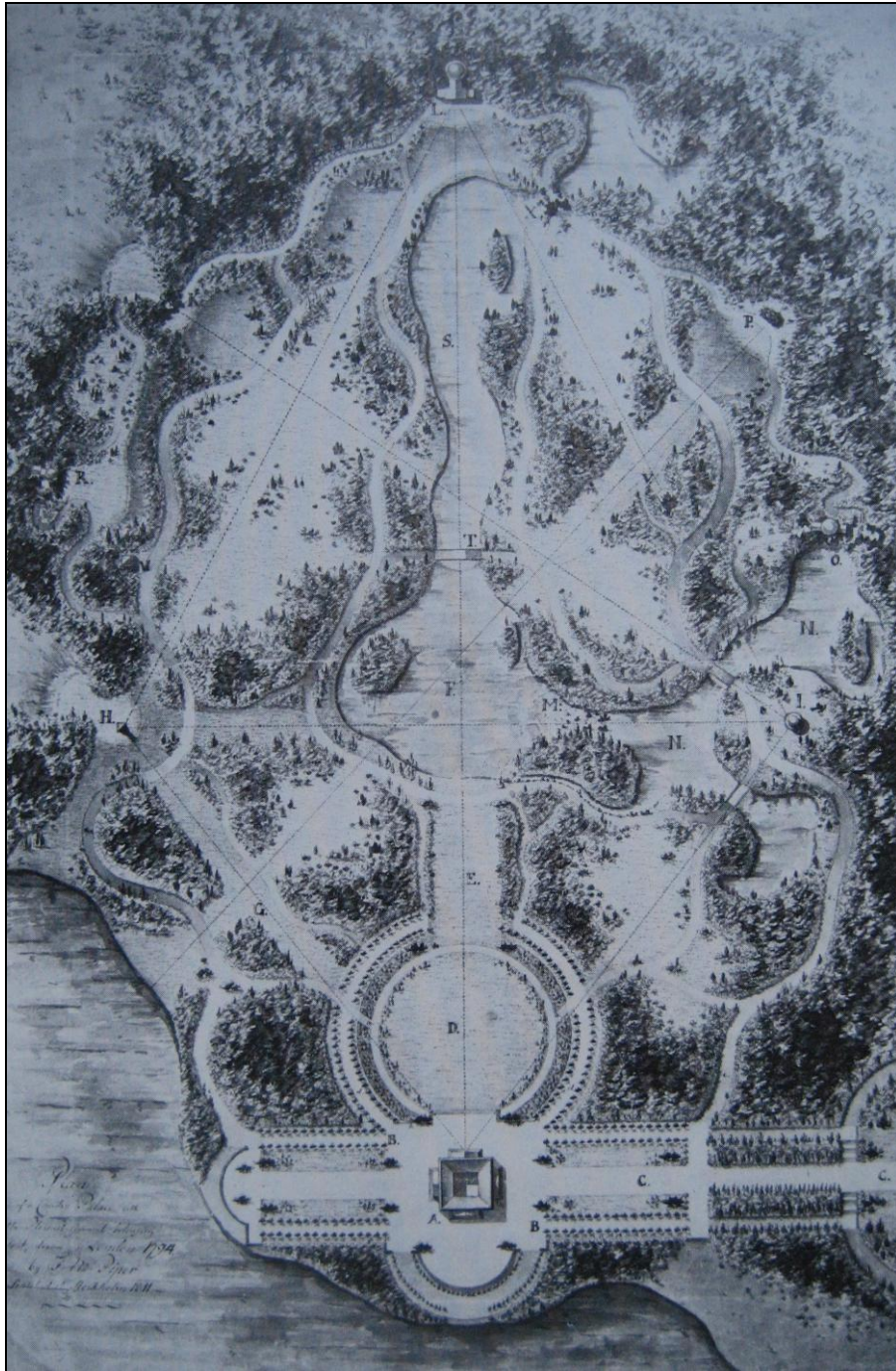
Ytterligare ett år senare gav William Chambers ut en ny bok som hette *Dissertation on Oriental Gardening* (Olausson, 1993, von Essen, 1997). Där skrev han med Addison's artikel *On the Pleasures of Imagination* som förebild om de tre scenerierna the pleasing, the horrid och the enchanted, vilka alla skulle finnas med i trädgården och samtidigt fungera ihop som en helhet (Olausson, 1993, von Essen, 1997).

Kritik av *Dissertation on Oriental Gardening* (Sirén, 1950) kom 1775 i *Theorie der Gartenkunst*, som omfattade flera band och skrevs av Christian Cay Lorenz Hirschfeld (1742-1792). Kritiken gällde Chambers bild av den kinesiska trädgårdskonsten, som Hirschfeld ansåg vara felaktig. Hirschfeld ansåg det nordiska landskapet vara väl lämpat för anläggning av engelsk park och i boken fanns Gustav F. Linnerhielms beskrivning av Drottningholm med (Olausson, 1993). I övrigt fungerade *Theorie der Gartenkunst* i stort sett som ett recept för hur man bygger upp en engelsk park, där olika stämningar beskrevs och vilka växter man skulle använda sig av för att uppnå dessa stämningar. Enligt Madeleine von Essen⁸ hade Hirschfeld aldrig själv sett en engelsk park. Hans verk var istället en sammanställning av sådant han läst i ämnet, såsom Chambers (som han även översatte) och Walpole.

Mellan åren 1811 och 1812 skrev Fredrik Magnus Piper boken *Beskrifning öfver idéen och General-plan till en Ängelsk Lustpark*. I den beskrev han utförligt hur man går tillväga vid anläggandet av en engelsk park, med utgångspunkt i en generalplan för en fiktiv park, se figur 8. Han skrev här om vägarna och gångarna att de skall anpassas efter topografin, planteringen och dekorationerna utan att göra för många krökningar. Man skall inte se för många vägar på en gång, utan upptäcka dem efter vart, på samma sätt som med de vackra utsikterna som man inte skall se förrän man är på platsen. Vägarna ska heller aldrig genomskära en öppen gräsplan. Angående växtligheten skall denna anpassas efter karaktären av dekorationerna och placeras i stora sammanhängande grupper som dels omger parken och bildar gräsplaner innanför och dels bildar vackra utsikter till det som finns utanför och inom platsen. För att ge variation i trädplanteringarna placeras vissa träd i grupper eller fristående en bit in på pelousen. Hans instruktioner för användandet av buskar var att placera lägre längst fram och högre bakom, att blanda olika nyanser och att här och var placera buskar som doftar gott vid väggkanten. Planteringar skall också användas för att dölja det sterila, såsom obevuxet berg. Om man inte är ute efter att skapa vad Piper kallar en berceau, dvs. en lövgång, skall man vara försiktig med att plantera stora träd i närheten av vägarna. Vid

⁸ von Essen, Madeleine. Trädgårdshistoriker, Oslo. Samtal 2009-12-04

bergssluttningar åt söder kan det däremot vara lämpligt att plantera stora träd som ger skugga åt vägen, men stamma upp dessa på vissa ställen för att få utsikt. Strävan efter det naturliga beskrev han med orden: ”man börjar nu mera öfwertygas att Mathematiske Idéer sällan eller aldrig stå att förenas med det wackra, det sublimes uti composition af trädgårdsscener, som endast böra modelleras efter de mönster, den fria och otwungna naturen i dess rika och Romaneske drägt framställer.” (Piper, 2004, sid. 48).

Figur 8. Generalplan till en engelsk lustpark ritad av F. M. Piper

Många diktare skrev också om engelsk park och hur man skulle anlägga dessa. Ett exempel är William Mason som skrev *The English Garden*, vilken gavs ut i fyra band mellan åren 1772 och 1782. Hans essens var olika stämningar, vilket det tagits fasta på vid restaureringen på Bogstad. En annan bok som användes för att definiera de olika stämningarna på Bogstad är skriven av den danske trädgårdsmästaren D.J.R. Mørch och har den långa titeln *Kort*

Anviisning til paa et let fattelig Maade at ordne Trær, Buske og urteagtige Planter, som hos os kunne lykkes i Friland, efter Havekonstens Regler og forskiellige Fordringer. Boken skrevs 1838 och har alltså inte haft någon betydande roll vid spridandet av den engelska parken. Dock skriver Mørch i sin inledning att han använder sig av idéer från Hirschfeld, vilket antyder att den har 1700-talets trädgårdstankar som förlaga. I inledningen nämner Mørch också att han vid valet av växter använt sig av Booths plantskola.⁹

3.4 Engelska kullen

Göteborgs stadsarkitekt Carl Wilhelm Carlberg (1746-1814) var under några år på en Grand Tour och befann sig i England under samma tid som Piper. Även Carlberg inspirerades av Chambers (Lindgren (red.), 1981). Efter sin hemkomst anställdes han av John Hall d.ä. för att rita och leda anläggningsarbetet av sommarresidenset och dess tillhörande trädgård och park på Gunnebo. Arbetet påbörjades 1784. 1788 besöktes Gunnebo av Gustav III. Vid den här tiden hade han en man vid namn Zacharias Brandt anställd som trädgårdsmästare på Haga. Efter denna anställning arbetade Brandt 1791-1796 på Gunnebo (Bäckström I, 1977).

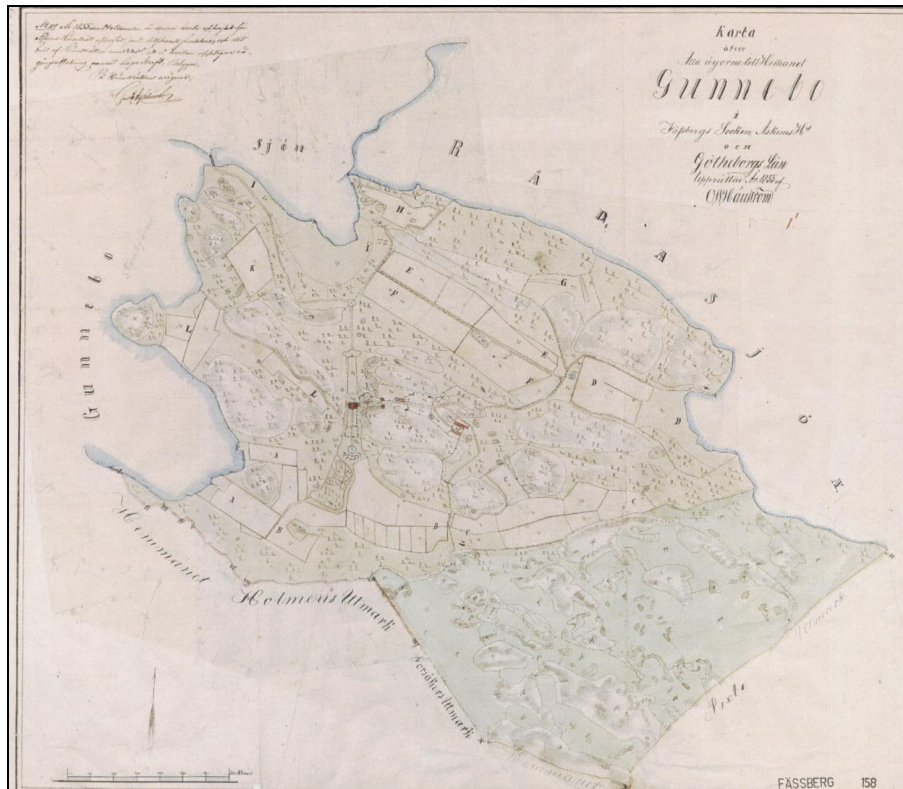
1802 dog John Hall d.ä. Hans företag överlämnades då till John Hall d.y. men gick några år senare i konkurs. I samband med detta gjordes förteckningar över allt lösöre på Gunnebo och en av dessa förteckningar visar innehållet i biblioteket. Här går bland annat att finna *Dissertation sur la Jardinage de l'Orient* (dvs. William Chambers *Dissertation on Oriental Gardening*), *La nouvelle Heloise par Rousseau* och *Beskrifning över Drottningholm*. I Carlbergs bibliotek vet man att det fanns åtminstone några band av Hirschfelds *Theorie der Gartenkunst* (Bäckström I 1977). Bland förteckningarna finns även en lista på de växter som stod i orangeriet vid konkurstillfället. I denna lista finns växter som uppenbart hörde hemma i orangeriet, men även växter som skulle kunna ha vuxit i parken, såsom:

Buxus sempervirens
Cupressus sempervirens
Cytisus multiflorus
Dafnae indica syn. *Wikstroemia indica*
Fraxinus ornus
Gleditsia triacanthos
Hibiscus moscheitos
Hydrangea macrophylla
Hypericum chinense syn. *H. monogynum*
Ilex aquifolium
Juniperus virginiana (ibland kallad virginiaseder el. röd ceder)
Liriodendron tulipifera
Lonicera tatarica
Potentilla fruticosa
Prunus laurocerasus
Rhododendron ponticum
Robinia pseudoacacia (här *Acacia*, *Robinia* kallades *Acacia* fram till tidigt 1900-tal)
Rosa chinensis
Syringa persica
Viburnus tinus

Av det ritningsunderlag för Gunnebo som finns bevarat finns det som nämnts tidigare mycket lite från den engelska parken, men några citat kan ge en fingervisning om dess existens och till viss del även utförande. Botanikern Samuel Liljeblad skriver 1797 ”Parken i engelsk smak med många utländska träd planterade” (Bäckström I, 1977, sid. 142). Samma år skriver J. Meerman om ”englische Spatziergänge” (Bäckström II, 1977, sid.213). Det längsta citatet ges av Linnerhielm 1803 i *Bref under nya resor i Sverige*, där han skriver: ”Genast emottages man på Gunnebo ägor av naturens med konsten förenade fågring. [...] Der vidtager parken. Slingrande gångar föra då ömsom i behageliga skuggor, ömsom till glada

⁹ von Essen, Madeleine. Trädgårdshistoriker, Oslo. Samtal 2009-12-04

utsigter, och bölja ledigt öfver eller emellan de vördigt beväxta höjderna” (Bäckström I, 1977, sid. 143-144). Två år senare ritade Thor A. Odencrantz en teckning i sin dagbok, där han vid området väster om den södra stilträdgården skriver ”En engelsk park häromkring” (Bäckström I, 1977, sid. 76) och på en karta ritad 1855 av Hällström, se figur 9, benämns samma område ”Engelske kullen”. Idag ligger de delområden som finns kvar av den engelska parken avskiljda från varandra. Så var det inte ursprungligen, utan då fanns parken som en omslutande helhet kring stilträdgården och de olika delarna hölls samman av ett gångsystem (Länsstyrelsen i Västra Götaland och Mölndals stad, 2007).

Figur 9. Lantmäterikarta över Gunnebo ritad av Hällström 1855. Källa: Lantmäteriet Mölndal

Vid ett besök i Oslo visade Madeleine von Essen ett brev daterat ”Giötheborg 20 May 95”, skrivet av John Halls fru Christina till Peder Ankers kusin Carsten Anker, då denne var i Köpenhamn. Utöver diverse artigheter skriver hon: ”...tager mig frihet Sända en förteckning på de Wäxter som finnas uti Wårt Orangeri på Gunne Bo, och önskar få några flera från Danmark som vi intet har.” (Risåsen, 2003, sid. 8-10).

I en resebeskrivning utgiven av Järnvägsbolagen skriver författaren om hur parken upplevs från Boråsbanan: ”Se där till vänster vid *Gunnebo*, huru de knotiga ekarna och de höga furorna skyddande sträcka sina grenar öfver de klippta häckarna och parkträden.” (Järnvägsbolagen, 1904, sid. 15). Carl G. Dahl beskriver knappt tre decennier senare samma plats: ”Parken, som utbreder sig åt sydväst, innehåller en del rätt ståtliga träd från omkring år 1800. Förutom ekar och andra vilda lövträd finner man vackra barrträd: svensk tall, lärk [...] och tysk ädelgran [...]. Vidare förekomma ett synnerligen ståtligt exemplar av en amerikansk ek (troligen *Quercus borealis f. maxima*)” (Arkitekturminnesföreningen, 1931, sid.136).

När Gunnebos sista privata ägare Hilda Sparre dog 1948 köptes anläggningen av Mölndals stad. I samband med köpet gjorde en regional del av Svenska Skogssällskapet stora förändringar på Engelska kullen. Förändringarna innebar ett val att behålla och framhäva ekskogskaraktären och många av de andra träden togs ner, bland annat alla barrträd (Länsstyrelsen i Västra Götaland och Mölndals stad, 2007). I en tidningsartikel står om en grupp med granar som fälldes några år senare: ”En trädgrupp om fyra väldiga granar i Gunnebos s.k. engelska park [...] Trädens ålder torde vara över 150 år” (Ny Tid, 1951). Idag är de flesta av träden på kullen yngre än den engelska parken och samtliga träd är av våra

vildväxande lövträdsarter, inga exotiska arter finns representerade (Länsstyrelsen i Västra Götaland och Mölndals stad, 2007). Det växtmaterial som finns på Engelska kullen idag är följande:

Acer platanoides
Acer pseudoplatanus
Aesculus hippocastanum
Amalanchier spicata
Betula pendula
Carpinus betulus
Fraxinus excelsior
Laburnum alpinum
Quercus robur
Tilia × europaea

Då mycket lite av buskskiktet finns kvar på Engelska kullen har buskmaterialet på Orangeriberget inventerats. En jämförelse har gjorts mellan detta material och det växtmaterial som användes i engelska parker under 1700-talet och som har sammanställts i en växtlista (bilaga 1). Resultatet från inventeringen finns listat nedan:

Cornus mas
Cornus sanguinea
Crataegus monogyna
Euonymus europaeus
Forsythia (ej någon matchning i växtlistan, dvs. ej 1700-tal)
Lonicera xylosteum
Malus (ej någon matchning i växtlistan, dvs. ej 1700-tal)
Prunus spinosa (ej någon matchning i växtlistan, dvs. ej 1700-tal)
Ribes alpinum
Rosa canina
Symphoricarpus albus (ej någon matchning i växtlistan, dvs. ej 1700-tal)
Syringa vulgaris

Figur 10. Siktlinjer mot sjön och från stenbänken. Källa: Lantmäteriet Mölndal

Från kullen med soluret finns en siktlinje mellan träden ner mot sjön, enligt den övre pilen i figur 10. I utgrävningen som utfördes parallellt med detta arbete grävdes en vägstump fram i det inringade området i figur 10. Vägen slutar tvärt, vilket skulle kunna indikera att det var här siktlinjen ursprungligen utgick ifrån. Vid utgrävningen hittades ingen väg upp mot kullen med soluret. Kanske var kullen något man skulle titta på snarare än från. Den andra pilen i figur 10 visar den utblick som ges från en stenbänk som står placerad här. Bänken står framför en *Fagus sylvatica* som är daterad till 1777 och som på grund av rötskador fälldes för några år sedan. Från bänken går det att se genom den öppna korridor som träden bildar ner mot sjön, se figur 11, och detta har tidigare antagits vara syftet med bänkens placering. Vid

inventering på platsen upptäcktes att bänken inte står riktad mot sjön utan i den riktning som pilen visar. Lantmäterikartan från 1855 visar att det öppna området framför Gillsmakullen då var åkermark.¹⁰ Vid samtal med Madeleine von Essen¹¹ diskuterades detta. Att bänken skulle vara felplacerad i förhållande till sjöutsikten verkar inte troligt. Madeleine trodde att det mycket väl kan stämma att bänkens riktning är riktig, dvs. att åkern kan ha varit det man skulle titta på. Det var helt i tidens anda att inkorporera omkringliggande landskap och lantbruket var ofta en del av detta.

Figur 11 Vy från den framgrävda cirkulära platsen. Framför den fällda boken står stenbänken med utsikt nedåt sjön och ut över åkern och Gillsmakullen. Foto: Joakim Seiler

Markförutsättningarna skiljer sig enligt Joakim Seiler¹² något åt på olika delar av Engelska kullen. Väster om gångvägen som leder in mot området norrifrån saknas matjord på vissa partier, vilket gör att rötter och sten ligger i dager. Kullen med soluret har endast ett tunt jordlager och är näringsfattigt, denna del kan liknas vid en torräng. Nedanför kullen och även väster om gångvägen är marken frodigare och med ett större jorddjup. Här växer en kraftigare ängsflora, undantaget under den stora *Fagus sylvatica* som växer öster om den nyutgrävda raka vägen där marken är täckt av lövföna och inget fältskikt växer. Nedanför gångvägen som går in mot området från väster är det blött och lerigt. Här växer *Filipendula ulmaria* och *Phyteuma spicatum*. I den södra delen av Engelska kullen finns ett mer skogligt område. Markförutsättningarna här är inte lika tydliga, men värt att nämna är att marken här är full av ytliga rötter, vilket utgör ett stort hinder vid nyetablering.

3.5 Restaurering – hur bör det utföras?

När man tar sig an uppgiften att restaurera en historisk park är det viktigt att besluta vad det egentligen är som skall göras och att alla inblandade har samma infallsvinkel. Det råder delade meningar om hur detta val skall göras, men gemensamt för de olika rösterna är förståelsen för uppgiftens komplexitet. Sven-Ingvar Andersson (1993), landskapsarkitekt och professor vid Konstakademiet i Köpenhamn, skiljde mellan tre olika tillvägagångssätt: rekonstruktion, renovering och fri förnyelse. En rekonstruktion förutsätter att man har

¹⁰ Seiler, Joakim. Chefsträdgårdsmästare, Gunnebo Slott och Trädgårdar. Samtal december 2009

¹¹ von Essen, Madeleine. Trädgårdshistoriker, Oslo. Samtal 2009-12-04

¹² Seiler, Joakim. Chefsträdgårdsmästare, Gunnebo Slott och Trädgårdar. Samtal december 2009

tillgång till de ritningar som beskriver den ursprungliga formen, att man har tillång till ursprungsmaterialet, att man behärskar den anläggningsteknik som användes och att funktionerna är desamma som för ursprunget. Vid en renovering ser man på långsamma förändringar som en naturlig del av trädgårdskonsten, man vårdar det befintliga men kan även tillföra nytt om nutidens bekvämlighet eller estetik motiverar det. Vid en seriös renovering ansåg Sven-Ingvar att man bör känna in "genius loci", dvs. platsens känsla/ande. Om inte tillräckligt underlag finns för någon av ovanstående metoder kan fri förnyelse tillämpas. Det som då rekonstrueras är varken formen eller känslan, utan värdigheten och den konstnärliga kvalitén. Oavsett vilken restaureringsprincip man tillämpar, bör man ta den ursprungliga trädgårdens förutsättningar i beaktande (Andersson, 1993).

1981 tog ICOMOS¹³ och IFLA¹⁴ fram *Florensdokumentet*, i vilket det fastslogs att parker och trädgårdar skall betraktas som konstverk. I artikeln *Parkarkeologi* skriver landskapsarkitekt Klaus Stritzke (1990) om betydelsen av denna ändrade syn. För att bevara en park i ursprungligt skick, som ett konstverk, krävs kontinuerliga åtgärder, såsom tuktning av växande material och ersättning av växtmaterial. Då man innan *Florensdokumentets* tillkomst inte haft denna syn på parker och trädgårdar har detta bevarande underhåll varit bristande. Parkerna har därför kommit långt ifrån sitt ursprungliga utförande. Stritzke poängterar i artikeln vikten av att genomföra utförliga undersökningar inför parkrestaureringar. Utöver studier av dokumenterat material bör även arkeologiska undersökningar utföras och ursprungligt växtmaterial undersökas för eventuella indikationer på tidigare beskrivningar etc. (Stritzke, 1990).

I en intervju av författaren Elina Antell (1990) tillfrågas Walter Bauer om vad han har för restaureringsideologi. Han svarar att han främst använt sig av bevarat arkivmaterial såsom ritningar och genom dem försökt tyda arkitekternas intentioner. Han påpekar att en trädgård aldrig kan rekonstrueras helt och hållet, men att det är viktigt att ta till vara det som är väsentligt, såsom proportioner. Hans valspråk lyder: "Gör så litet som möjligt men gör det med smak" (Antell, 1990, s. 56).

Åsa Ahrland (1997) skriver i en artikel i Riksantikvarieämbetets tidskrift *Kulturmiljövård* om sina tankar kring restaurering av parker. Utöver beskrivningar av problematiken med parkrestaurering, exemplifierade genom ett antal beskrivningar av genomförda projekt, beskriver hon de förändringar som skett under den senaste tiden i tillvägagångssätt vid restaureringar. Den största skillnaden är att det numera ofta genomförs en grundlig historisk undersökning, vilken ligger till grund för det praktiska arbetet. Utöver en mängd skrivna och illustrerade källor använder man sig även av den faktiska parken som källa, genom observationer och arkeologiska undersökningar, vilket sällan gjorts tidigare (Ahrland, 1997).

I artikeln *Study methods* beskriver Mary Lockwood (2000) betydelsen av att skriva en restaureringsplan samt vad en sådan bör innehålla. Restaureringsplaner kan se mycket olika ut, men bör innehålla de tre delarna: undersökning, analys och förslag. Undersökningen skall ligga till grund för att ge en tydlig bild av parkens utförande och karaktär, såväl historiskt som nutida. Att samla denna information är endast av värde om det leder till en förståelse av den ursprungliga intentionen av utförandet och hur det har förändrats. Växtförslaget bör utformas så att platsens historiska karaktär bibehålls. Särskild vikt läggs vid grupperingar av träd, placering av växtindivider och planteringsavstånd. Det är viktigt att det finns en tydlig koppling mellan undersökningen, analysen och förslaget så att den som läser restaureringsförslaget genast skall förstå varför ett enskilt förslag rekommenderas: "If there is a need to ask 'why?' then either the research and analysis are inadequate or the proposals are inappropriate." (Lockwood, 2000, s. 40).

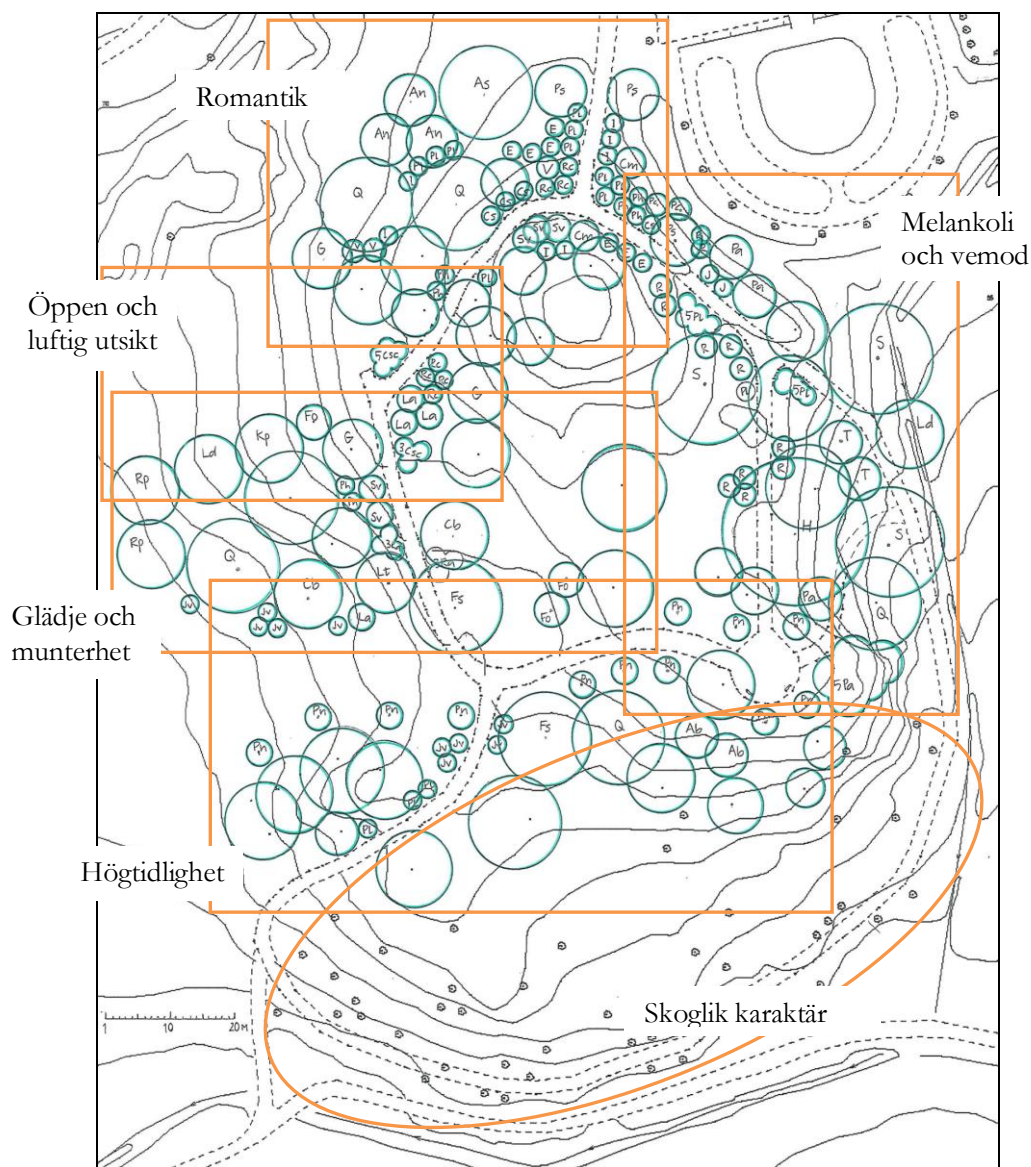
¹³ ICOMOS. International Council on Monuments and Sites

¹⁴ IFLA. International Federation of Landscape Architects

4. VÄXTPLAN FÖR ENGELSKA KULLEN

Vid utformandet av växtplanen har Hirschfeldts *Theorie der Gartenkunst* fungerat som inspiration för att välja ut och skapa olika stämningar i området. Dessa har placerats ut med hänsyn till de markförutsättningar som råder i området (se kapitel 3.4) samt hur de harmoniserar med det befintliga landskapet. Även växtvalet för de olika stämningarna har *Theorie der Gartenkunst* som grund, tillsammans med Mørchs bok. Av växterna som nämns i dessa båda böcker har endast sådana valts som finns angivna i växtsammanställningen (bilaga 1), med prioritet på dem som finns eller funnits på Gunnebo.

Nedan visas den föreslagna växtplanen. Området har delats in i fem olika delområden, representerandes stämningarna romantik, öppen och luftig utsikt, glädje och munterhet, högtidlighet respektive melankoli och vemodighet, se figur 12. Gränserna dem emellan är inte knivskarpa, utan i de flesta fall överlappar de varandra något. En mer detaljerad beskrivning av varje delområde följer. Den södra delen av Engelska kullen är idag av mer skogslig karaktär. Här står träden tätare och det finns ett relativt utbredd buskskikt. Den här delen av kullen har utelämnats vid utförandet av denna växtplan, men bör efter vidare studier planeras i enlighet med resten av kullen för att förstärka känslan av att delarna tillsammans bildar en gemensam enhet.

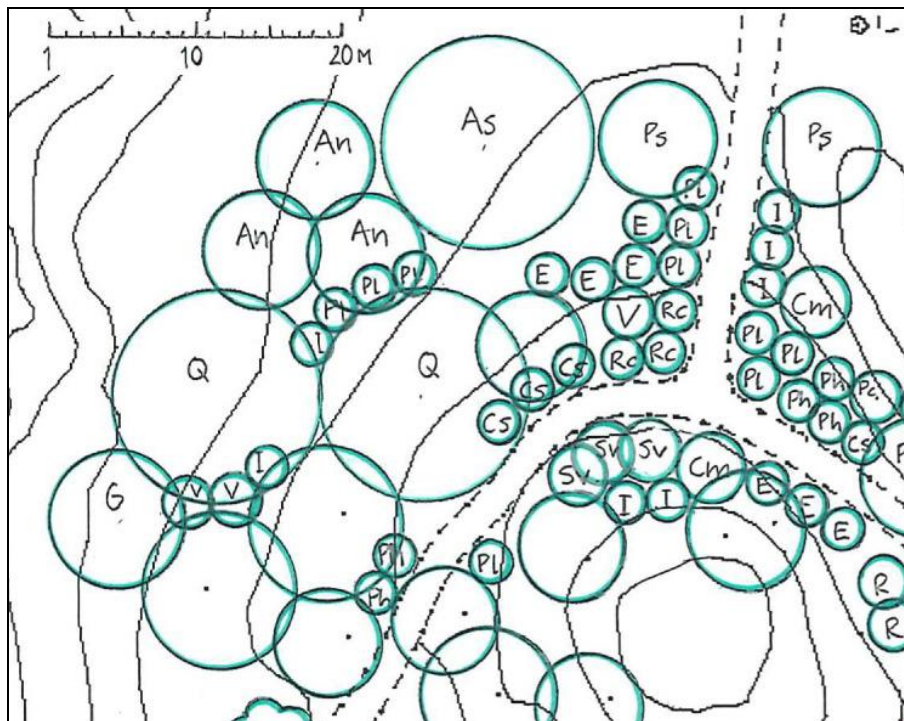

Figur 12. Växtplan med olika stämningar

4.1 Romantik

När man anlägger en romantisk plats skall man enligt Hirschfeld bara hjälpa naturen på traven och förstärka dess fördelaktiga egenskaper. Det romantiska kännetecknas av oväntade och iögonenfallande intryck, vilket kan åstadkommas med brokbladighet och andra variationer i lövens nyanser (Hirschfeld, 1780). Trädens gestalt skall ha någon särpräglad karaktär, såsom knotigheten i en gammal ek. Enligt Mørch är de mest passande träden för romantiska områden inhemska fruktträd, bokar, björkar och barrträd. Andra bra ingredienser för romantiska miljöer är stora blommor och klätterväxter (Mørch, 1838).

Ur de teckningar och målningar som finns över Gunnebo (sammanställda i bilaga 2) går att utläsa att detta är ett område med rundkroniga lövträd, med en tät växtrida som döljer kullen och gångvägen norrifrån. Vid uppgången mot Engelska kullen finns vegetation på båda sidor om vägen. Den östra sidan är tätare, med pelarformat träd och vid vägens brytning en vegetationsgrupp eller ett buskage. Efter hand åt väster blir grönskan även här tät och marken skuggad. Från stilträdgården till Gillsmakullen finns en sammanhängande öppen yta, vilket innebär att det inte kan finnas vegetation för långt åt norr. Kullens topp är inte synlig från norr, men släntfoten av kullen nedåt vägen är solbelyst.

Figur 13. Växtplan över område Romantik

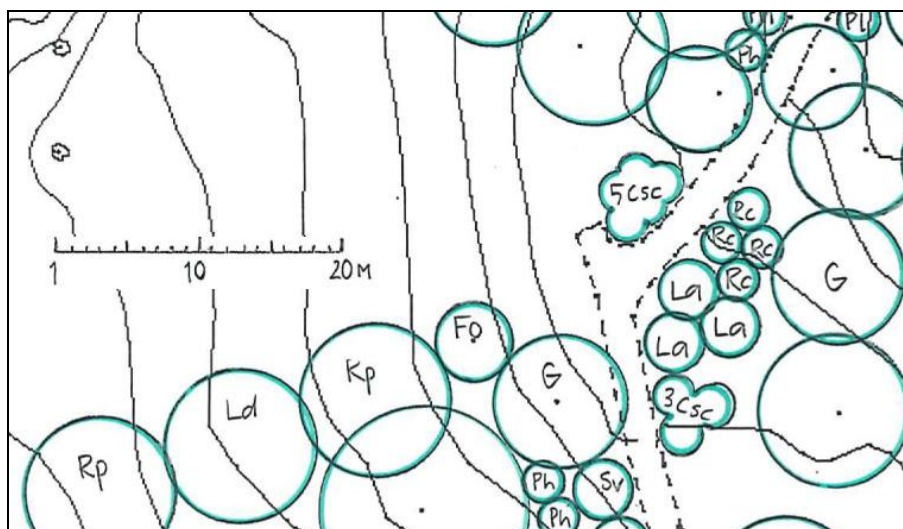
Följande växter har valts för det romantiska området, se figur 13:

An	<i>Acer negundo</i>
As	<i>Acer saccharinum</i>
Cm	<i>Cornus mas</i>
Cs	<i>Cornus sanguinea</i>
E	<i>Euonymus europaeus</i>
I	<i>Ilex aquifolium</i>
PL	<i>Prunus laurocerasus</i>
Ps	<i>Pinus sylvestris</i>
Q	<i>Quercus rubra</i>
Ph	<i>Philadelphus coronarius</i>
Rc	<i>Rosa chinensis</i>
Sv	<i>Syringa vulgaris</i>
V	<i>Viburnum opulus 'Roseum'</i>

4.2 Öppen och luftig utsikt

En öppen och luftig plats som skall ge en fri och munter stämning bör ha fria utsikter över ångar eller andra öppna ytor, vara solbelyst och inte vara utformad med regelbundenhetens former. Passande träd är de med glest och luftigt bladverk, slanka stammar, sirliga grenar och rundade trädformer (Hirschfeld, 1780, Mørch, 1838). Detsamma gäller för buskar, vilka även gärna kan ha vacker blomning (Mørch, 1838).

Teckningarna och målingarna visar för detta område att det finns en öppning med utsikt åt väster, nedåt Stensjön. Framför öppningen finns en solbelyst sluttning (Bilaga 2).

Figur 144. Växtplan för område Öppen och luftig utsikt

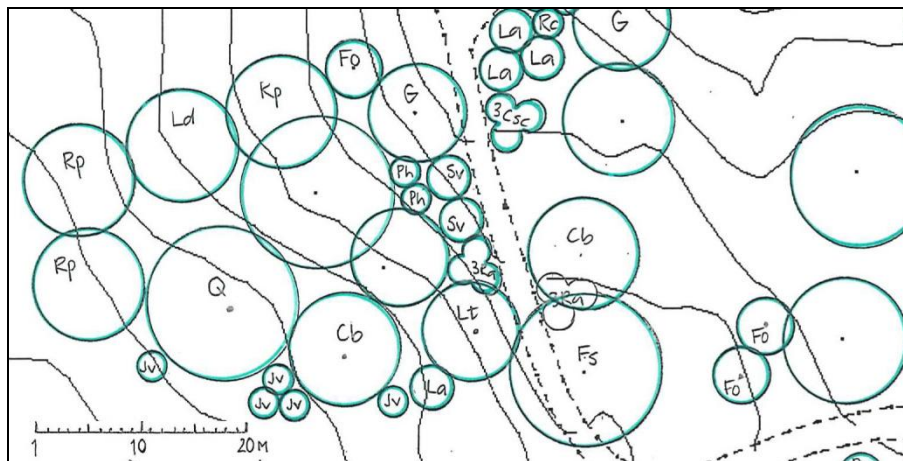
Följande växter har valts för området med öppen och luftig utsikt, se figur 14:

Csc	<i>Cytisus scoparius</i>
Fo	<i>Fraxinus ornus</i>
G	<i>Gleditsia triacanthos</i>
La	<i>Laburnum alpinum</i>
Ld	<i>Larix decidua</i>
Rp	<i>Robinia pseudoacacia</i>

4.3 Glädje och munterhet

För glada och muntra platser passar enligt Hirschfeld träd med ljust och glänsande bladverk, eftersom ljus och glans är glädjens egenskaper. Även träd och buskar med blommor, som ger färg och doft, passar för dessa platser. Trädformerna skall vara rundade och träd och buskar sirliga och finbladiga (Hirschfeld, 1780, Mørch, 1838). Öppna sittplatser, lövkojor och glada tempel vid förtrollande utsikter hör också hit (Mørch, 1838).

För detta område visar teckningarna en stor träd- och buskgrupp, där träden är rundkroniga och utan boskapslinje (Bilaga 2).

Figur 155. Växtplan för område Glädje och munterbet

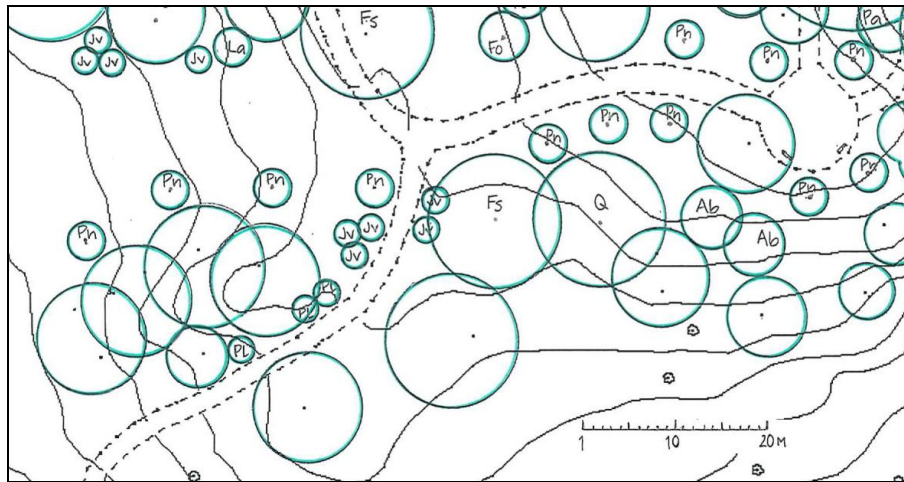
Följande växter skall symbolisera glädje och munterhet i detta område, se figur 15:

Cb	<i>Carpinus betulus</i>
Fs	<i>Fagus sylvatica</i>
Fo	<i>Fraxinus ornus</i>
G	<i>Gleditsia triacanthos</i>
Jv	<i>Juniperus virginiana</i>
La	<i>Laburnum alpinum</i>
Lt	<i>Liriodendron tulipifera</i>
Ph	<i>Philadelphus coronarius</i>
Q	<i>Quercus rubra</i>
Ra	<i>Ribes alpinum</i>
Sv	<i>Syringa vulgaris</i>

4.4 Högtidlighet

Enligt Hirschfeld kan trädgårdar i den högtidliga stilen egentligen inte skapas, eftersom endast naturen kan åstadkomma de höga ekar, tallar och granar som krävs (Hirschfeld, 1780). Mörch instämmer: ”Ved inträdelsen i en stor og mächtig Bøge- eller Egeskov, hvis ranke, høie Stammer ligesom understytede den grønne Himmel-hvælvning, bliver man uvilkaarlig grebet af en høitidelig Stemning; hvor Naturen har frembragt saameget, er Kunsten overflødig, men førørigt maa Omgivelser, Bygninger etc. slutte sig nøie till Beplantningen.” (Mørch, 1838, s. 58). Den högtidliga effekten uppnås genom regelbundna och värdiga former. Träden får gärna stå som solitärer och bör ha en storlek och gestalt som drar till sig uppmärksamhet, gärna med vacker stam och bark (Hirschfeld, 1780). Utöver gamla stora ekar nämner Mørch även den italienska poppeln som ett mycket passande träd för den här stämningen (Mørch, 1838).

Teckningarna och målningarna visar att det i detta område finns en öppning västerifrån, som ett öppet men skuggigt bälte, med utsikt mot åkern och Gillsmakullen och möjligtvis också mot sjön. Längst bort i denna öppning står pelarformade träd, troligtvis poppel eller barrträd. På södra sidan om öppningen står pelarformade träd planterade på rad eller i båge (Bilaga 2).

Figur 166. Växtplan för område Högtidligbet

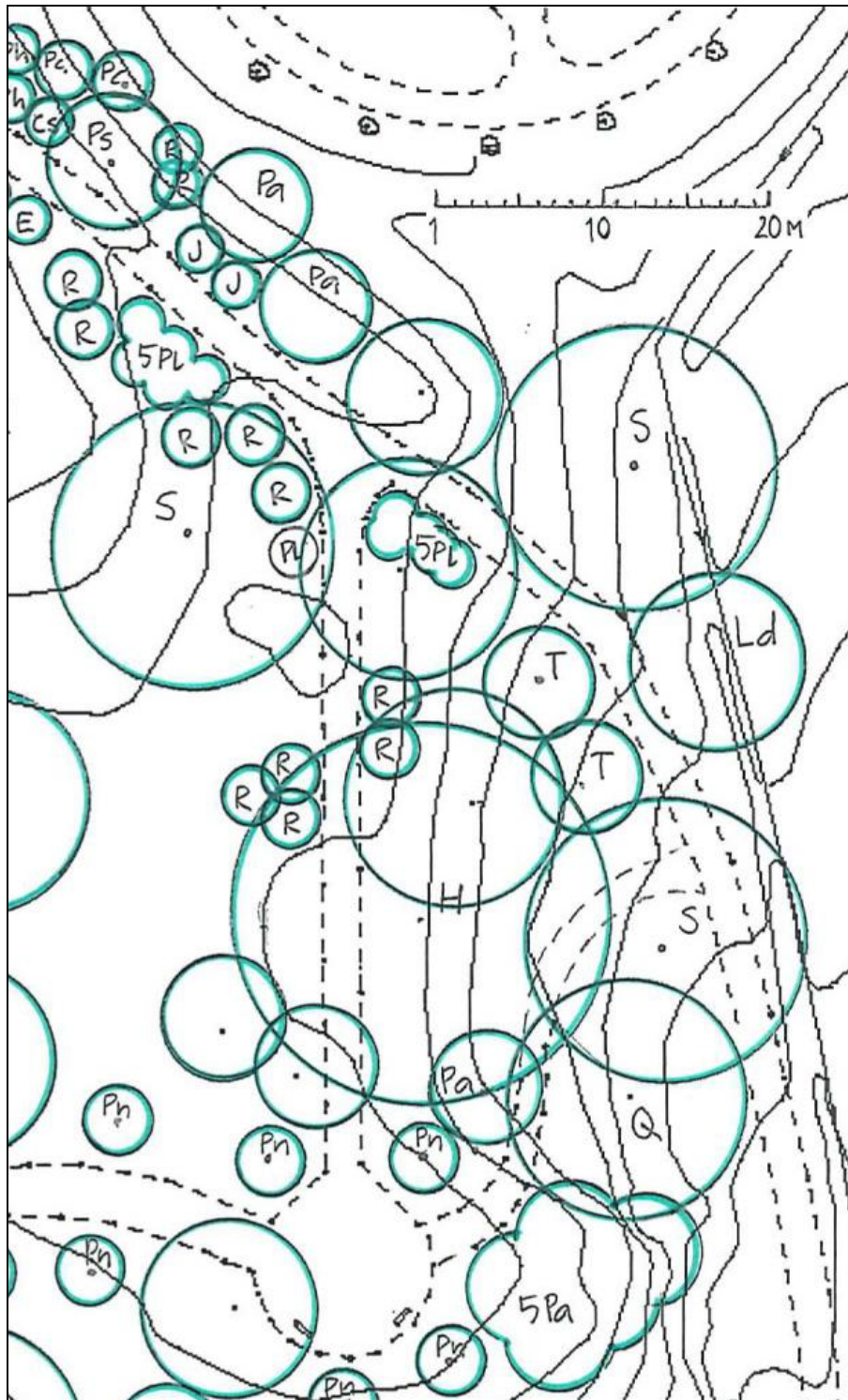
De växter som valts ut för att symbolisera högtidlighet är, se figur 16:

Ab	<i>Abies balsamea</i>
Fs	<i>Fagus sylvatica</i>
Jv	<i>Juniperus virginiana</i>
Pn	<i>Populus nigra</i> 'Italica'
Pl	<i>Prunus laurocerasus</i>
Q	<i>Quercus rubra</i>

4.5 Melankoli och vemod

För att ge intryck av melankoli och vemod används främst två medel: mörker och nedhängande grenar. Mörkret åstadkommes genom täta planteringar samt användandet av barrträd och träd med mörkt bladverk och tjocka, täta grenar. Till enskilda planteringar väljs med fördel träd med nedhängande grenar, vilket förstärker känslan av eftertanke och vemod (Hirschfeld, 1780, Mørch, 1838).

Det som går att utläsa ur teckningarna och målningarna för detta område är att här finns en högre och tät vegetation, där gångsystemet norrifrån döljs av vegetation. På krönet mellan Engelska kullen och dammparterren växer några barrträd, en blåblommande buske samt något lövträd. En av teckningarna visar en barrträdsgrupp som omsluter stigen och denna teckning skulle kunna avteckna detta område (Bilaga 2).

Figur 177. Växtplan för område Melankoli och vemod

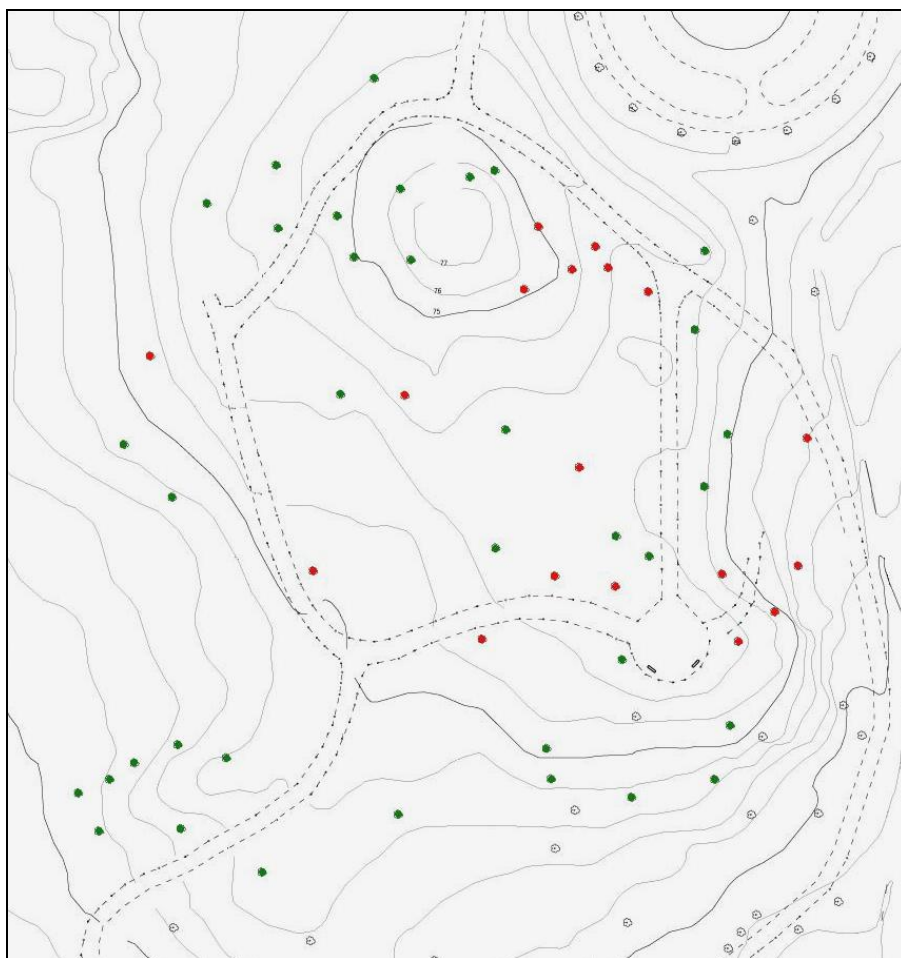
Till området för melankoli och vemod har följande växter valts, se figur 17:

- E *Euonymus europaeus*
- H *Hedera helix*
- J *Juniperus sabina*
- Ld *Larix decidua*
- Pa *Picea abies*
- Pc *Pinus cembra*
- Ps *Pinus sylvestris*
- Pl *Prunus laurocerasus*

Ab	<i>Abies balsamea</i> Alt.: <i>Picea abies</i>	balsamgran	2 st.
An	<i>Acer negundo</i>	asklönn	3 st.
As	<i>Acer saccharinum</i> (‘Laciniatum Wieri’)	silverlönn	1 st.
Cb	<i>Carpinus betulus</i>	avenbok	2 st.
Cm	<i>Cornus mas</i>	körbärskornell	2 st.
Cs	<i>Cornus sanguinea</i>	skogskornell	4 st.
Csc	<i>Cytisus scoparius</i>	harris	8 st.
E	<i>Euonymus europaeus</i>	benved	7 st.
Fs	<i>Fagus sylvatica</i>	bok	2 st.
Fo	<i>Fraxinus ornus</i>	mannaask	3 st.
G	<i>Gleditsia triacanthos</i>	korstörne	3 st.
H	<i>Hedera helix</i>	murgröna	200 st.
I	<i>Ilex aquifolium</i> (‘J.C. Van Tol’)	järnek	7 st.
J	<i>Juniperus sabina</i> (‘Hicksii’)	sävenbom	2 st.
Jv	<i>Juniperus virginiana</i> Alt: <i>J. communis</i> ‘Hibernica’	blyerts-en	10 st.
La	<i>Laburnum alpinum</i> (<i>x watereri</i> ‘Vossii’)	alpgullregn	4 st.
Ld	<i>Larix decidua</i>	uropeisk lärk	2 st.
Lt	<i>Liriodendron tulipifera</i>	tulpanträd	1 st.
Ph	<i>Philadelphus coronarius</i>	doftschersmin	7 st.
Pa	<i>Picea abies</i>	gran	8 st. (+2)
Pc	<i>Pinus cembra</i>	cembratall	2 st.
Ps	<i>Pinus sylvestris</i>	tall	3 st.
Pn	<i>Populus nigra</i> ‘Italica’	pyramidpoppel	12 st.
Pl	<i>Prunus laurocerasus</i> (‘Otto Luyken’)	lagerhägg	24 st.
Q	<i>Quercus rubra</i>	rödek	5 st.
R	<i>Rhododendron ponticum</i>	pontisk rhododendron	12 st.
Ra	<i>Ribes alpinum</i>	måbär	6 st.
Rp	<i>Robinia pseudoacacia</i>	robinia	3 st.
Rc	<i>Rosa canina</i>	stenros	6 st.
S	<i>Salix x sepulchralis</i> ‘Tristis’	kaskadpil	3 st.
Sv	<i>Syringa vulgaris</i> <i>S. persica</i> om möjligt	syrén	5 st.
T	<i>Taxus baccata</i>	idegran	2 st.
V	<i>Viburnum opulus</i> ‘Roseum’	snöbollsbuske	3 st.

4.7 Planteringsanvisningar

Figur 19 nedan visar de träd som finns utmätta av de träd som växer på Engelska kullen idag. Här är markerat med rött de träd som skall fällas och med grönt de träd som står inom området för växtplanen och som skall behållas. Som nämnt under kapitel 3.4 finns en rak siktlinje från den högsta punkten på Engelska kullen ner mot sjön. Sikten hindras idag av de träd som är markerade med en röd ring i figur 20 nedan. Här rekommenderas att en undersökning görs då träden är i lövat tillstånd för att bedöma hur många och vilka träd som bör tas ner för att öppna upp siktlinjen ner mot vattnet. För att inte minska tydligheten i siktlinjen från stenbänken mot åkern bör några av dungens träd behållas, så att de bildar en ridå mot söder, se blå markering figur 20.

Figur 19. Karta över de träd som skall tas ned respektive sparas

Figur 190. Träd som skymmer sikten mot sjön

De träd som idag står på Engelska kullen har väl utvecklade rotsystem med rötter som till stor del ser ut att ligga i det övre markskiktet. För att skada dessa rötter så lite som möjligt och ändå ge de nya växterna goda förutsättningar för att etableras väl rekommenderar Leif

Andersson¹⁵ att nyplanteringen görs med något upphöjda planteringar. Fräs försiktigt den befintliga markytan ca 10 cm och lägg sedan på 30 cm ny jord att plantera de nya växterna i. Var noga med att inte lägga någon jord mot stammarna på de befintliga träden, utan se till att överbyggnaden slutar någon meter från stammen för att undvika att det tillförda materialet kasar ner och kommer i kontakt med trädstammarna.

De befintliga träden känner av att man tillför ny jord ovanpå deras rötter och kommer lockas att söka sina rötter dit. På frågan om hur detta kan undvikas svarar Leif att olika försök har gjorts i forskningshänseende i Tor Nitzelius park i Alnarp, där tidningspapper har lagts ut i olika tjocka lager före mulching medan etableringen pågår. Försöken har utförts för perenner och *Sasa kurilensis* och har varit lyckade. Liknande resultat borde även kunna nås med markduk, anser Leif. Han poängterar dock att det är viktigt att materialet som används är nedbrytbart. Det skall vara under några år för att låta de nya plantorna ta upp konkurrensen med de befintliga, men därefter måste växternas rötter tillåtas att söka sig nedåt för en bättre förankring. Viktigt är också att använda ett material som tillåter vatten och gaser att passera, för att undvika att planteringen blir en ”kruka” där vatten ansamlas vid hög nederbörd och som blir för torr vid torka. Leif poängterar också med emfas att även om planteringen utförs efter konstens allra regler så är bevattning och övrig skötsel efter plantering mycket viktigt för att ge träden en god etablering.¹⁶

För att få en god etablering av nyplanterat växtmaterial på Bogstad har ingenting planterats rakt under andra träd. Ett undantag finns, då man planterat *Spirea* under en björk, vilket har fungerat bra.¹⁷

¹⁵ Andersson, Leif. Försökstekniker, SLU Alnarp. Samtal 2009-12-08

¹⁶ Andersson, Leif (leif.andersson@ltj.slu.se). 2010-02-26. SV: Angående etablering i befintligt växtmaterial. E-post till Paulsen, Emma (emma.paulsen@stud.slu.se)

¹⁷ von Essen, Madeleine. Trädgårdshistoriker, Oslo. Samtal 2009-12-04

5. DISKUSSION

5.1 Tillvägagångssätt

Med Sven-Ingvar Anderssons begrepp som grund kan detta arbete inte kallas rekonstruktion, då inga ursprungliga ritningar finns för området. Ytterst få delar av anläggningen finns bevarade och kan renoveras. Arbetet faller därmed enligt Anderssons synsätt under kategorin fri förnyelse. Engelska kullen och hela den engelska parken stämmer väl överens med det resonemang Klaus Stritzke för om konsekvenserna av att betrakta parker och trädgårdar som konstverk. Då detta inte gjorts tidigare har den kontinuerliga skötseln inte heller strävat åt att bevara parken i sitt ursprungliga skick, vilket försvårar restaureringsarbetet.

Litteraturstudien visar att platser och olika verksamma personers tillvägagångssätt skiljer sig åt genom att de alla gjort sin egen tolkning av begreppet engelsk park. Att man reste runt på Grand Tour gjorde att de flesta såg samma anläggningar och den litteratur som skrevs verkar ha varit välkänd och läst av de flesta. Slutsatsen av detta är att de verksamma personerna besökte samma anläggningar, läste samma litteratur och till stor del även hade kontakt, direkt eller indirekt, med varandra och sedan utifrån det gjorde sina egna tolkningar av begreppet engelsk park. Även om det fanns motsättningar och det riktades kritik mot varandra, så kom influenserna och inspirationen från i stort sett samma grunder.

Med det tunna underlag som funnits att tillgå på Gunnebo har det inte varit möjligt att se någon direkt koppling till någon specifik person eller anläggning. Det kan antas att de kontakter som kunnat påvisas har haft influenser på parkens utförande, liksom det kan antas att den litteratur som funnits i biblioteket på Gunnebo och i Carl Wilhelm Carlbergs ägo lästs och inspirerat inför utformande och anläggande av Engelska kullen och de andra delarna av den engelska parken på Gunnebo.

Vid utförandet av växtplanen har dessa antaganden anammats och utöver detta har tillvägagångssättet varit detsamma som för 1700-talets trädgårdsskapare. Det samlade intryck som utförda litteraturstudier, samtal, studier av planer för engelsk park och andra iakttagelser har bildat har alltså fått ligga till grund för arbetet med att återskapa den Engelska kullens forna karaktär. Inför denna uppgift hade det naturligtvis varit önskvärt med mer kött på benen, men här kan resoneras kring hur stort inflytande *Theorie der Gartenkunst* fick, trots att Hirschfeld själv aldrig besökt en engelsk park. 1700-talets verksamma skapade sina verk utifrån samlade intryck och tolkningar och på samma sätt är växtplanen för Engelska kullen skapad.

Med detta sagt bör det återigen understrykas att växtplanen är utformad utifrån belegg funna i litteraturen och övriga studier. Lockwoods citat "If there is a need to ask 'why?'" har funnits i åtanke och strävan har varit att det skall gå att utläsa "varför" för alla enskilda delar såväl som helheten i växtplanen.

5.2 Motiveringar

Att det är viktigt att ta hänsyn till platsens särskilda karaktär, to consult the genius of the place som Pope uttryckte det, framkom genom flera källor och detta har tagits fasta på. Som nämndes i inledningen har fokus på Gunnebo de senaste decennierna legat på anläggningarna närmast byggnaderna och parken utanför stilträdgårdarna och köksträdgårdarna setts på som "det som ligger utanför". Studien har tydligt bekräftat den engelska parkens existens och till viss del även dess utbredning och utformning. Då kartunderlaget visar att Engelska kullen var omgärdad av åkermark kan tolkningen göras att denna utgjort en del av den engelska parken och tillsammans med den övriga anläggningen bildat en förskönad lantgård, en ferme ornée, helt enligt samtidens tankar om att förena nyttigt med angenämt. Om bänken vid den fällda boken är ursprunglig skulle detta förstärka teorin genom riktningen den är placerad i. Även andra element i det omgivande landskapet, såsom sjön och de skogsbeklädda höjderna, antas ha inkorporerats i den engelska parken som så kallade borrowed landscapes, genom utblickar från kullen. Sådana utblickar har

bevarats i växtplanen, främst genom utsikten ner mot sjön från platsen framför den rumphuggna vägen och öppningen mot åkern och Gillsmakullen.

Lancelot "Capability" Brown kan anses vara den som gjorde den engelska parken till engelsk, genom sin renodlade stil. Trots hans storhet är det mycket som tyder på att Browns anläggningar inte fungerat som förlagor för den engelska parken på Gunnebo, bland annat att Brown arbetade med mycket stora objekt samt avsaknaden av utsmyckningar och såväl blommande som exotiska buskar och träd i hans arbeten. Att inga utsmyckningar påträffats i materialet över Engelska kullen ses inte som ett tecken på att de inte existerat. Dekorationer var ett viktigt inslag i engelska parker för de flesta utövarna, inte minst de som studien påvisar ha varit troliga inspiratörer för Gunnebo, nämligen William Chambers och Fredrik Magnus Piper. Att dekorationerna skulle ha uteslutits på Engelska kullen som ett led av rådande överflödesförordningar eller att den engelska parken skulle ha uppförts i nedskalad tappning verkar inte troligt, med tanke på de dekorativa element som hittats i andra delar av den engelska parken samt hur kostsam den övriga anläggningen var och vilket detaljarbete som lades ned av arkitekten för dessa delar. Då detta arbete fokuserar på växtligheten har vidare resonemang inte förts kring frågan och ingen anpassning har gjorts med hänsyn till framtida utplacering av sådana dekorationer.

Den inspiration som tagits från Piper vid utformandet av växtplanen för Engelska kullen har främst varit i form av hur växtligheten står placerad i förhållande till gångvägarna. Växtmaterialet har placerats så att gångvägarnas sträckning och de olika utsikterna inte är givna under hela promenaden. Sammanhängande grupper av träd och buskar har placerats så att en liten pelouse bildas söder om den lilla kulle på vilken det idag står ett solur.

Studien visar att en mycket tillämpad metod vid skapandet av engelska parker var att använda sig av olika scenarier, karaktärer eller stämningar. Denna metod har därför även tillämpats i detta arbete. Att just *Theorie der Gartenkunst* har fått en sådan betydande roll i detta har flera anledningar. Dels var det ett verk som lästes och följdes på många anläggningar, varav en var Bogstad. Då många likheter påträffats mellan Bogstad och Gunnebo och kopplingar påvisats mellan Christina Hall och Carsten Anker verkar det troligt att liknande metoder har använts på de båda anläggningarna. Detta antagande förstärks ytterligare av det faktum att Carl Wilhelm Carlberg hade åtminstone några av banden i Hirschfelds verk i sin ägo.

Nedan följer en genomgång av de fem olika områdena med resonemang och motiveringar till valda stämningar och växtmaterial för respektive område. Där motiv till de olika växternas koppling till Gunnebo redovisats under ett område tas det inte åter upp i efterföljande områden, även om de återkommer.

5.3 Romantik

De tre första delområdena ligger alla i utkanten av Engelska kullen och är därför solbelysta och ljusa, vilket passar väl in på beskrivningen av stämningarna som är valda för dessa områden. Att stämningen romantik valts just här beror även på de befintliga träden på platsen, både björk och ek tas upp som exempel på träd som bör finnas på en romantisk plats.

Fyra av de växter som Hirschfeld listat som passande för den romantiska miljön växer idag på Orangeriberget och kan på grund av detta också antas ha varit en del av den engelska parken under familjen Halls tid. Växterna är *Syringa vulgaris*, *Cornus mas*, *Cornus sanguinea* och *Euonymus europaeus*. De tre förstnämnda har valts för området även på grund av sin blomning, vilket föreskrevs av Mørch. Blommorna på *Cornus mas* är inte av någon ansevärd storlek, men de är iögonenfallande på grund av sin gula färg och att de kommer tidigt på våren. *Euonymus europaeus* har inte blomningen som sitt största attraktionsvärde, utan den starkfärgade fruktsättningen på hösten.

Ilex aquifolium, *Prunus laurocerasus*, *Rosa chinensis* och *Syringa persica* stod listade på inventeringslistan från orangeriet och har valts för det romantiska området utifrån föreskrifter både av Hirschfeld och av Mørch. *Rosa chinensis* är även vald för sin blomnings skull, medan *Prunus laurocerasus* och *Ilex aquifolium* har som fördel att de är vintergröna och därmed behåller funktionen som sikthindrare och vägvisare under hela året. Även *Pinus*

sylvestris står som en vägvisare in mot entrén till Engelska kullen. Motiven för dess användning på platsen är att Mørch föreslår den för romantiska områden samt att den fanns på platsen under tidigt 1900-tal. Träden som fanns med i denna förteckning kan genom sin beskrivning antas varit gamla och ha funnits på platsen redan under familjen Halls tid. *Quercus* föreskrivs av både Hirschfeld och Mørch att användas för det romantiska området. Den ger även den knotighet och rundkronighet som rekommenderas för stämningen. *Q. rubra* har vuxit på Engelska kullen tidigare (benämns i litteraturen även med synonymen *Quercus borealis f. maxima*) och har därför valts som ett komplement till det flertalet andra ekar som redan finns på kullen.

Växter som valts för stämningen utifrån Hirschfelds och Mørchs listor men där inget belägg har hittats för deras tidigare existens på Gunnebo är *Acer negundo*, *Acer saccharinum*, *Philadelphus coronarius* och *Viburnum opulus* 'Roseum'. Anledningen till att de ändå har använts är att de har funnits på ett flertal andra samtida anläggningar som exempelvis Bogstad och använts av verksamma personer såsom Piper. *Philadelphus coronarius* och *Viburnum opulus* 'Roseum' har båda även valts på grund av sin storblommighet, medan *Acer negundo* och *A. saccharinum* valts för sina höstfärger och att de bidrar till rundkronigheten i området.

Växterna är placerade så att de bildar en växtrida som döljer kullen och gångvägen norrifrån och med vegetation på båda sidor om vägen in mot området från norr, i enlighet med John Halls teckningar.

5.4 Öppen och luftig utsikt

Placeringen för området med en öppen och luftig utsikt kändes given med tanke på utsikten ner mot sjön. Utgrävningen på den här platsen och den rumphuggna vägen som hittades här kan tolkas som att det var just från denna plats som sjön skulle betraktas ifrån snarare än uppifrån kullen med soluret, vilket annars var den givna tanken. Litteraturen föreskriver solbelysta platser med fri utsikt över äng och sjö, vilket stämmer väl överens med platsen, såväl i nuläget som på teckningarna av John Hall. Träden har placerats så att de bildar en linje som riktar blicken ner mot sjön.

Främst träd har valts för området. Undantaget är *Cytisus scoparius*, vilken bildar avgränsning mellan väg och utsiktsplats och som valts från Hirschfeld och Mørchs listor för dess blomning och de vintergröna grenarna. *Fraxinus* nämns av både Hirschfeld och Mørch för områden som skall bilda en öppen och fri utsikt. Den passar väl in i karaktären på grund av den släta slanka stammen. *Fraxinus ornus* fanns i förteckningen över växterna i orangeriet och *F. excelsior* växer på Engelska kullen idag. Att endast *Fraxinus ornus* har valts beror på att *F. excelsior* drabbas av askskottsjukan. Resistens hos *Fraxinus ornus* är inte bekräftad och därför har endast ett fåtal exemplar använts i växtplanen. *Gleditsia triacanthos* och *Robinia pseudoacacia* fanns båda med över förteckningen över växter i orangeriet och har utöver listorna valts för sitt glesa och luftiga bladverk och de sirliga grenarna. *Robinia pseudoacacia* har även valts för sina blomklasar. *Laburnum alpinum* har valts för samma karaktärsdrag som robinian. Den växer på Engelska kullen idag och var även använd på flera andra anläggningar som till exempel Bogstad. Både Mørch och Hirschfeld nämner *Pinus larix* som ett träd att använda för den öppna och glada utsikten. Detta har tolkats som släktet *Larix* och eftersom på andra anläggningar arten *L. decidua* har använts så väljs denna.

5.5 Glädje och munterhet

Detta är ett ljusst område som är solbelyst under en stor del av dygnet. Detta tillsammans med den öppna sittplats som finns vid stenbänken gör att platsen stämmer väl överens med beskrivningen av en plats för glädje och munterhet.

Växter som har valts för detta område utifrån att de växer på Engelska kullen idag är *Carpinus betulus* och *Fagus sylvatica*, de som fanns med på inventeringslistan från orangeriet är *Juniperus virginiana* och *Liriodendron tulipifera* och vald utifrån att den växer på Orangeriberget idag är *Ribes alpinum*. *Ribes alpinum* finns inte med i Hirschfeld, men nämns som en vanligt förekommande växt och den stämmer väl överens med beskrivningen sirlig och finbladig.

Den karaktären förstärks med hjälp av *Gleditsia triacanthos*, *Laburnum alpinum* och *Philadelphus coronarius*. De rundade trädformerna utgörs av *Carpinus betulus*, *Fagus sylvatica*, *Fraxinus ornus*, *Liriodendron tulipifera* och *Quercus rubra*. För blomningen står *Laburnum alpinum*, *Liriodendron tulipifera*, *Philadelphus coronarius* och *Syringa vulgaris*. Då den fällda boken utgör det enda helt säkra belägget för en exakt placering av en växt på Engelska kullen från Halls tid föreslås att den ersätts med en ny *Fagus sylvatica* på exakt samma plats.

Växtematerialet har placerats så att det bildar en stor träd- och buskgrupp i enlighet med John Halls teckning. Då teckningarna över detta område inte visar någon boskapslinje har växterna valts och placerats för att fylla ut hela vägen ner till marken.

5.6 Högtidlighet

Området för högtidlighet har valts med utgångspunkt i den teckning av John Hall där Engelska kullen är avbildad från Gillsmakullen samt i den runda platsen och vägen som leder fram till denna västerifrån, båda framgrävda i utgrävningen. De pelarformade träden utmed gångvägen drar tankarna till en högtidlig allé och över den cirkulära platsen vilar också något högtidligt. Den öppning från väster som syns på John Halls teckning har återskapats i växtplanen och pelarpopplarna, *Populus nigra* 'Italica', bildar en krökt rad som leder in mot den cirkulära platsen. De är valda för sin regelbundna form, vilket är samma argument som ligger bakom valet av *Abies balsamea* och *Juniperus virginiana*. Den pampighet som åstadkoms med hjälp av högresta träd utgörs av *Fagus sylvatica* och *Quercus rubra*. *Prunus laurocerasus* utgör tillsammans med *Juniperus virginiana* den växtlighet som är grön under hela året. Alla växter i detta område har rekommenderats för att skapa en högtidlig känsla av Hirschfeld och Mørch.

5.7 Melankoli och vemod

I detta område är vegetationen redan relativt tät och den stora bok som växer här bildar ett mörkt tak, vilket gör området passande för en känsla av melankoli och vemod.

För detta område har ett flertal växter valts där belägg inte hittats för att de funnits i den engelska parken på Gunnebo tidigare. Argumenten för att ändå använda dem har liksom för tidigare nämnda växter varit att de har föreslagits av Hirschfeld eller Mørch, som art eller genom en passande beskrivning, samt att de var frekvent använda i engelska parker.

Picea abies är placerade med inspiration från en av Halls teckningar som visar en mörk trädgrupp som omsluter stigen, samt utifrån citatet som nämner väldiga granar i en trädgrupp på området. Då barr beskrivs som en viktig ingrediens för att förstärka den vemodiga känslan har sex olika barrträd valts: *Juniperus sabina*, *Larix decidua*, *Picea abies*, *Pinus cembra*, *Pinus sylvestris* och *Taxus baccata*. Av dessa är alla utom *Larix decidua* vintergröna och bidrar därför även under vintern med att skapa det eftersökta mörkret i området. För mörker och det vintergröna står även *Hedera helix*, *Prunus laurocerasus* och *Rhododendron ponticum*. *Hedera helix* planteras ut i stort antal för att fylla ut utrymmet under den mörka boken. *Rhododendron ponticum* har tillsammans med *Picea abies*, *Juniperus sabina*, *Pinus sylvestris* och *Pinus cembra* placerats på krönet ovanför dammparterren utifrån Weinbergs målning. Deras placering innebär också att de döljer gångsystemet från norr, vilket kunnat utläsas från teckningarna. *Rhododendron* föreslås utan någon specifik art, att *R. ponticum* används här beror på att den fanns med på inventeringslistan för orangeriet. För den andra ingrediensen i skapandet av melankolisk och vemodig stämning, nedhängande grenar, står *Salix x sepulcralis* 'Tristis'. Dessa placeras ut i tre exemplar som är tänkta att omsluta gångvägen. Det som förordas av Hirschfeld och Mørch är *Salix babylonica*, men då den inte är härdig i det nordiska klimatet ersätts den av *S. x sepulcralis* 'Tristis'. Placeringen av den eller de *Quercus rubra* som tidigare vuxit på Engelska kullen har inte gått att utröna exakt. En möjlig teori är att den stubbe som står placerad strax nordost om den framgrävda cirkulära platsen är en rest ifrån en av dem. Platsen stämmer väl överens med de beskrivningar som hittats och stubbens storlek stämmer väl med ekens stamomfång. Detta är argument som ligger till grund för att göra en möjlig teori trolig och en ny *Quercus rubra* föreslås därför ersätta stubbens placering.

5.8 Resultat och vidare studier

Att använda en kombination av flera olika metoder har känts som ett nödvändigt tillvägagångssätt för arbetet. Det litteraturstudien främst har gett är en överblick över vad begreppet engelsk park innebär samt vilka personer som var verksamma under 1700-talet. Här har svårigheten legat i begränsningen och avgörandet av vad som är relevant för studien. Då den eftersökta informationen gäller personer som levde och verkade för över 200 år sedan har förstahandskällor varit svårt att tillgå, vilket inte givits tidsutrymme för. Detta kan givetvis ha påverkat resultatet. Två förstahandskällor, Fredrik Magnus Pipers *Ängelsk lustpark* och Christian Cay Lorenz Hirschfelds *Theorie der Gartenkunst*, har varit värdefulla för att nå målsättningen att ta reda på vilket växtmaterial som användes samt hur man komponerade med detta växtmaterial.

För att få information som är specifik för Gunnebo hade litteraturstudier inte varit fullgott, varför de andra tillämpade metoderna har varit nödvändiga som komplement. Även här har andrahandskällor nyttjats. De viktigaste källorna från Gunnebo har varit de teckningar, målningar och kartor som studerats, då dessa alla utgjort förstahandskällor som skapats på plats under den tidsperiod som är av intresse för studien. Dock kan bildanalysens säkerhet diskuteras. På flera av John Hall d.y's teckningar står det utskrivet vad de föreställer, medan andra genom sin placering i ritböckerna geografiskt kan knytas till Gunnebo, men det är osäkert vilken del av Gunnebo de föreställer. Teckningarna är i många fall mycket skissartade vilket gör att det är svårt eller omöjligt att utläsa några arter eller exakta placeringar av växterna. Weinbergs målning är betydligt mer detaljerad, men då det är en akvarell kan det antas att den utförts eller åtminstone slutförts i ateljé och att detaljerna därmed inte stämmer helt överens med den verklighet den skall avbilda.

Att studien till stor del har utförts på plats på Gunnebo har underlättat mycket. Det har möjliggjort för spontana diskussioner med personer med olika professioner och bakgrunder, vilket öppnat upp för olika sätt att tolka källor och verkligheten. De har också varit hjälpsamma i sökandet efter mer kunskap. Samtidigt har vistelsen på plats inneburit en möjlighet att följa arbetet med utgrävningen av de historiska gångarna, vilkas placering och sträckning påverkat växtplanens utförande.

En önskad vidareutveckling av studien hade varit att undersöka fler förstahandskällor, främst sådana med koppling till Gunnebo. Exempel på detta är arkivstudier i syfte att försöka hitta räkenskapsböcker, tullförteckningar, brev eller annat som kan ge tydligare belägg för växtmaterial som använts i den engelska parken. Att göra en djupare undersökning i syfte att se om och i så fall var det har funnits utsmyckningar på Engelska kullen hade varit önskvärt eftersom det hade påverkat placeringen av växtmaterialet. Den södra delen av kullen har utelämnats ur studien men bör som nämnt undersökas och utvecklas i samstämmighet med resten av Engelska kullen och hela den engelska parken. Studien har gett mycket kortfattad information om hur planteringen bör utformas på bästa sätt för att såväl gynna etableringen av nytt material som skydda befintligt material från att ta skada. Den information som framkom gällande att skydda befintliga rötter var främst på försöksnivå, varför ytterligare undersökande arbete bör utföras för att utröna denna fråga. Om tidplanen hade tillåtit hade även fler källor kunnat tillfrågas, vilket hade tillfört en större pondus till resultatet i denna fråga. För att tillse att en god etablering och utveckling av växterna sker är det viktigt att området kontinuerligt följs upp med skötsel. Anvisningar för detta har endast getts kortfattat utrymme i studien. Önskvärt hade varit att utveckla denna del genom en skötselplan eller annan form av målformuleringar för skötseln av området, för att säkerställa att området utvecklas enligt önskemål och för att formulera en tydlig bild av vad denna önskvärda utveckling innebär.

6. KÄLLFÖRTECKNING

- 4 jättegranar tvistefrö på Gunnebo. (1951, 8 april). *Ny Tid*.
- Ahrland, Åsa. (1997). Trädgårdar och parker – går de att bevara? *Kulturmiljövård*. Nr. 4 2007. Sid. 26-35
- Andersson, Sven-Ingvar. (1993). Principper for bevaring. *Landskab*. 5/6. Sid. 112-121
- Arkitekturminnesföreningen. (1931). *Svenska trädgårdskonsten sådan den till våra dagar bevarats i anläggningar vid slott och herrgårdar*. Stockholm: Arkitekturminnesföreningen
- Antell, Elina. (1990). Parker, trädgårdar, landskap. *Kulturmiljövård*. Nr. 5-6 1990. Sid. 55-57
- Bäckström, Arvid. (1977). *Gunnebo I: Egendomen och ägarna*. Nordiska museets handlingar 88
- Bäckström, Arvid. (1977). *Gunnebo II: Herrgården*. Nordiska museets handlingar 89
- Hirschfeld, Christian Cay Lorenz. (1780). *Theorie der Gartenkunst*. Band II. Leipzig: M. G. Weidmanns Erben und Reich
- Järnvägsbolagen. (1905). *En färd med Göteborg-Borås och Borås-Alfvesta järnvägar*. 2. uppl. Göteborg: Wettergren och Kerber
- Lasdon, Susan. (1991). *The English park*. London: Andre Deutsch Limited
- Lindegren, Karin. (Red.) (1981). *Fredrik Magnus Piper och den romantiska parken*. Kungl. Akademien för de fria konsterna
- Lockwood, Mary. (2000). Study Methods. *The Regeneration of Public Parks*. New York: E & FN Spon. Sid. 34-44
- Länsstyrelsen i Västra Götaland och Mölndals stad. *Gunnebo – Vårdprogram för slottets och trädgårdarnas omgivning*. Rapport 2001
- Länsstyrelsen i Västra Götaland och Mölndals stad. *Vårdprogram Gunnebo Slott och Trädgårdar – Engelska parken, stilträdgården och nyttoträdgårdarna*. Rapport 2007
- Länsstyrelsens Västra Götalands län (2009). Gunnebo Kulturresevat, Mölndals kommun. [online]. Tillgänglig: http://www.lansstyrelsen.se/NR/rdonlyres/BDEC472C-6964-4F32-B595-E15284F2327F/103976/Gunnebo_kulturresevat1.pdf. [2009-12-27]
- Mørch, D. J. R. (1838). *Kort Anviisning til paa et let fattelig Maade at ordne Trær, Buske og urteagtige Planter, som hos os kunne lykkes i Friland, efter Havekonstens Regler og forskiellige Fordringer*. Köpenhamn: Forfatterens Forlag
- Olausson, Magnus. (1993). *Den engelska parken i Sverige under gustaviansk tid*. Stockholm: Piper Press
- Piper, Fredrik Magnus. (2004). *Beskrifning öfver idéen och general-plan till en ängelsk lustpark, författad under åren 1811-1812*. Stockholm: Byggförlaget
- Risåsen, Geir Thomas. (2003). Glimt fra et vennskap – Carsten Anker och familien Hall på Gunnebo. *Årringer*. Oktober 2003. Sid. 8-10
- Sirén, Oswald. (1950). *Kinas trädgårdar*. Band II. Stockholm: AB Svensk litteratur
- Stritzke, Klaus. (1990). Parkarkeologi. *Kulturmiljövård*. Nr. 5-6 1990. Sid. 14-18

Waern, Kolbjörn, Ahrlund, Åsa, Bengtsson, Rune, Wennberg, Elisabeth. (2009). *Den romantiska parken – Baldersnäs på Dal*. Partille: Warne

Waern, Kolbjörn. *Gunnebo – Förslag till åtgärder i parken*. Rapport 1994

Voltaire. (1981). *Candide eller Optimismen*. Stockholm: Atlantis

von Essen, Madeleine. (1997). *Hagert il lyst og nytte*. Oslo: Schibsted i samarbeite med Det norske hageselskap

von Essen, Madeleine. (2009). *Bogstad park og hager til nytte og behag*. Oslo: H Aschehoug & Co

BILAGA 1: LIGNOSER SOM ANVÄNDES I ENGELSKA LANDSKAPSPARKER

Växt	Anläggning	Årtal	Referens
<i>Abies</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Abies alba</i>	Baldersnäs	1800-tal	Waern et.al.: Den romantiska parken - Baldersnäs på Dal
<i>Abies balsamea</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
	Baldersnäs	1800-tal	Waern et.al.: Den romantiska parken - Baldersnäs på Dal
	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
	Gunnebo	Senare inplanterade	Carl G. Dahl i Svenska Trädgårdskonsten
<i>Abies grandis/ amabilis?</i>	Gunnebo	Senare inplanterade	Carl G. Dahl i Svenska Trädgårdskonsten
<i>Acer</i>	---	1811-12	Piper: Beskrifning öfver idéen och General-plan till en Ängelsk Lustpark
	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	Drottningholm	1931	Svenska trädgårdskonsten
<i>Acer cappadocicum</i>	Baldersnäs	1800-tal	Waern et.al.: Den romantiska parken - Baldersnäs på Dal
'Rubrum' (<i>A. Colchicum</i>			
'R')			
<i>Acer negundo</i>	---	1770	Thomas Whately: Observations on Modern Gardening
	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
	Baldersnäs	1800-tal	Waern et.al.: Den romantiska parken - Baldersnäs på Dal
<i>Acer platanoides</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
	Baldersnäs	1847	Waern et.al.: Den romantiska parken - Baldersnäs på Dal
	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
	Gunnebo	2009	Engelska kullen
<i>Acer pseudoplatanus</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
	Baldersnäs	1800-tal	Waern et.al.: Den romantiska parken - Baldersnäs på Dal
	Blenheim	1764	Brown
	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
	Gunnebo	2009	Engelska kullen
<i>Acer pseudoplatanus</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
'Variegatum'			

	Baldersnäs	1800-tal	Waern et.al.: Den romantiska parken - Baldersnäs på Dal
<i>Acer pseudoplatanus f. lutescens</i>	Baldersnäs	1800-tal	Waern et.al.: Den romantiska parken - Baldersnäs på Dal
<i>Acer rubrum</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	Baldersnäs	1800-tal	Waern et.al.: Den romantiska parken - Baldersnäs på Dal
	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
<i>Acer saccharinum</i>	Baldersnäs	1800-tal	Waern et.al.: Den romantiska parken - Baldersnäs på Dal
	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
<i>Acer striatum</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
<i>Aesculus hippocastanum</i>	---	1811-12	Piper: Beskrifning öfver idéen och General-plan till en Ängelsk Lustpark
	---	1771	Walpole: Om Kent i The History of the Modern Taste in Gardening
	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
	Baldersnäs	1847	Waern et.al.: Den romantiska parken - Baldersnäs på Dal
	Drottningholm	1931	Svenska trädgårdskonsten
	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
	Gunnebo	2009	Engelska kullen
<i>Aesculus hippocastanum fol. arieg.</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Aesculus neglecta</i>	Baldersnäs	1800-tal	Waern et.al.: Den romantiska parken - Baldersnäs på Dal
<i>Aesculus parviflora</i>	Baldersnäs	1834	Waern et.al.: Den romantiska parken - Baldersnäs på Dal. Inventeringslista
<i>Aesculus pavia v. atrosanguinea</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	Baldersnäs	1800-tal	Waern et.al.: Den romantiska parken - Baldersnäs på Dal
	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Ailanthus glandulosus</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Alnus</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
	Drottningholm	1795	Linnerhielm: i brev av honom
	Forsmark		
<i>Alnus glutinosa</i>	Baldersnäs	1847	Waern et.al.: Den romantiska parken - Baldersnäs på Dal

<i>Alnus incana</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
<i>Amalanchier spicata</i>	Gunnebo	2009	Engelska kullen
Amerikansk silverfur	Stourton	1811-12	Piper: Beskrifning öfver idéen och General-plan till en Ängelsk Lustpark
<i>Amygdalis communis</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
<i>Arbutus unedo latifolia</i>	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Aristolochia sipho</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Berberis vulgaris</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	Frederiksberg	1799, 1801	Annie Christensen
<i>Betula</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
	Blenheim	1764	Brown
	Gunnebo	2009	Engelska kullen
<i>Betula alba</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
	Baldersnäs	1847	Waern et.al.: Den romantiska parken - Baldersnäs på Dal
<i>Betula alba var. Pendula</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Betula nana</i>	---	---	Örjan Nilsson, Uppsala Botaniska Trädgård
<i>Buxus sempervirens</i>	---	---	Örjan Nilsson, Uppsala Botaniska Trädgård
	---	1811-12	Piper: Beskrifning öfver idéen och General-plan till en Ängelsk Lustpark
	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
	Gunnebo	1810	Orangeri
<i>Buxus sempervirens fol. var.</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Calycanthus floridus</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Caragana arborescens</i>	---	---	Örjan Nilsson, Uppsala Botaniska Trädgård
	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
<i>Caragana frutex</i>	---	---	Örjan Nilsson, Uppsala Botaniska Trädgård
<i>Caragana sp.</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Carpinus</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Carpinus betulus</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
	Gunnebo	2009	Engelska kullen

<i>Castanea foliis ex aureo eleganter variegatis</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
<i>Castanea sativa</i>	---	1770	Thomas Whately: Observations on Modern Gardening
	Blenheim	1764	Brown
	Painshill		
<i>Catalpa bignonioides</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Cedrus</i>	Blenheim	1764	Brown
	Payneshill	1811-12	Piper: Beskrifning öfwer idéen och General-plan till en Ängelsk Lustpark
	Stourton	1811-12	Piper: Beskrifning öfwer idéen och General-plan till en Ängelsk Lustpark
<i>Cedrus atlantica</i>	Baldersnäs	1800-tal	Waern et.al.: Den romantiska parken - Baldersnäs på Dal
<i>Cedrus libani</i>	---	1770	Thomas Whately: Observations on Modern Gardening
	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
	Rousham	1771	Walpole: The History of the Modern Taste in Gardening
<i>Cedrus libanotica</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
<i>Cephalanthus occidentalis</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Cercis canadensis</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Cercis siliquastrum</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Chamaecyparis</i>	Kew		Piper: Enligt teckning av honom
	Payneshill	1811-12	Piper: Beskrifning öfwer idéen och General-plan till en Ängelsk Lustpark
	Stourhead		
<i>Chionanthus virginicus</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Cistus salvifolius/populifolius</i>	Gunnebo	1810	Orangeri
<i>Cistus villosus</i>	Gunnebo	1810	Orangeri
<i>Clematis</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Clematis viticella</i>	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Clethra alnifolia</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst

	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Colutea arborescens</i>	---	---	Örjan Nilsson, Uppsala Botaniska Trädgård
<i>Colutea sp.</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Cornus</i>	Baldersnäs	1834	Waern et.al.: Den romantiska parken - Baldersnäs på Dal. Inventeringslista
<i>Cornus alba</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Cornus mas</i>	---	---	Örjan Nilsson, Uppsala Botaniska Trädgård
	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
	Gunnebo	2009	Orangeriberget
<i>Cornus sanguinea</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
	Gunnebo	2009	Orangeriberget
<i>Corylus</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
	Baldersnäs	1834	Waern et.al.: Den romantiska parken - Baldersnäs på Dal. Inventeringslista
<i>Corylus avellana var. sativa</i>	---	1811-12	Piper: Beskrifning öfwer idéen och General-plan till en Ängelsk Lustpark
<i>Corylus avellana var. sativa</i>	---	---	Örjan Nilsson, Uppsala Botaniska Trädgård
<i>Corylus avellana var. sativa</i>	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
<i>Corylus avellana var. sativa</i>	Gunnebo	2009 +	Lars Gahrn, Källargärdet + Engelska kullen
<i>Corylus avellana var. sativa</i>	Stourhead		
<i>Cotonaster</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Crataegus aria</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
<i>Crataegus laevigata</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Crataegus monogyna</i>	Gunnebo	2009	Orangeriberget + Engelska kullen
<i>Crataegus oxyacantha</i> syn. <i>C. laevigata</i>	---	1811-12	Piper: Beskrifning öfwer idéen och General-plan till en Ängelsk Lustpark
	Baldersnäs	1800-tal	Waern et.al.: Den romantiska parken - Baldersnäs på Dal
	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
<i>Crataegus terminalis</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst

	Frederiksberg	1799	Annie Christensen
<i>Cupressus sempervirens</i>	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
	Gunnebo	1810	Orangeri (Här kallade raka cypresser)
<i>Cytisus alpinus</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Cytisus laburnum</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
	Frederiksberg	1800, 1801	Annie Christensen
<i>Cytisus multiflorus</i>	Gunnebo	1810	Orangeri
<i>Cytisus scoparius</i>	---	---	Örjan Nilsson, Uppsala Botaniska Trädgård
<i>Cytisus sessilifolius</i>	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Cytisus sp.</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Dafnae indica</i> syn.	Gunnebo	1810	Orangeri
<i>Wikstroemia indica</i>			
<i>Daphne mezereum</i>	---	---	Örjan Nilsson, Uppsala Botaniska Trädgård
<i>Diervilla lonicera</i>	---	---	Örjan Nilsson, Uppsala Botaniska Trädgård
<i>Elaeagnus</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Elaeagnus angustifolia</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
<i>Elaeagnus latifolia</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
<i>Erica vulgaris</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Euonymus</i>	---	1770	Thomas Whately: Observations on Modern Gardening
	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Euonymus europaeus</i>	---	---	Örjan Nilsson, Uppsala Botaniska Trädgård
	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
	Gunnebo	2009	Orangeriberget
<i>Euonymus europaeus fol. var.</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Fagus sylvatica</i>	---	1770	Thomas Whately: Observations on Modern Gardening
	---	1771	Walpole: Om Kent i The History of the Modern Taste in Gardening
	---	---	Inhemsk enl. klassisk engelsk landskapsstil
	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
	Gunnebo	1777	Carl G. Dahl + fälld + Engelska kullen

	Painshill			
	Stourton	1811-12		Piper: Beskrifning öfver idéen och General-plan till en Ängelsk Lustpark
<i>Fagus sylvatica</i> 'Purpurea'	Stourhead			
<i>Fagus sylvatica</i> foliis atrobentibus	---	1779		Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	---	1838		Mörch: Kort anviisning...
<i>Fagus sylvatica</i> var. <i>pendula</i>	---	1838		Mörch: Kort anviisning...
<i>Fraxinus</i>	---	1838		Mörch: Kort anviisning...
<i>Fraxinus alba</i>	---	1838		Mörch: Kort anviisning...
<i>Fraxinus americana</i>	Bogstad	1792		Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
	Frederiksberg	1799		Annie Christensen
<i>Fraxinus argentea</i>	---	1838		Mörch: Kort anviisning...
<i>Fraxinus excelsior</i>	---	1811-12		Piper: Beskrifning öfver idéen och General-plan till en Ängelsk Lustpark
	---	1770		Thomas Whately: Observations on Modern Gardening
	---	1779		Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	---	1838		Mörch: Kort anviisning...
	Baldersnäs	1847		Waern et.al.: Den romantiska parken - Baldersnäs på Dal
	Gunnebo	2009		Engelska kullen
<i>Fraxinus excelsior</i> fol. varieg.	---	1838		Mörch: Kort anviisning...
<i>Fraxinus excelsior</i> var. <i>pendula</i>	---	1838		Mörch: Kort anviisning...
<i>Fraxinus ornus</i>	---	1838		Mörch: Kort anviisning...
	Bogstad	1792		Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
	Gunnebo	1810		Orangeri
<i>Genista hispanica</i>	---	1779		Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
<i>Genista sagitalis</i>	Bogstad	1792		Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
<i>Genista</i> sp	---	1838		Mörch: Kort anviisning...
<i>Genista tinctoria</i>	---	---		Örjan Nilsson, Uppsala Botaniska Trädgård
	---	1779		Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	Frederiksberg	1801		Annie Christensen
<i>Ginkgo biloba</i>	Baldersnäs	1800-tal		Waern et.al.: Den romantiska parken - Baldersnäs på Dal
<i>Gleditsia</i> sp.	---	1838		Mörch: Kort anviisning...
<i>Gleditsia triacanthos</i>	---	1779		Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	Bogstad	1792		Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
	Frederiksberg	1801		Annie Christensen
	Gunnebo	1810		Orangeri

<i>Hamamelis virginiana</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Hedera helix</i>	---	---	Örjan Nilsson, Uppsala Botaniska Trädgård
	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
<i>Hedera helix</i> med varieteter	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Hibiscus</i>	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
<i>Hibiscus moscheitos</i>	Gunnebo	1810	Orangeri
<i>Hibiscus syriacus albo</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Hibiscus syriacus ceruleo</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Hibiscus syriacus rubro</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Hibiscus syriacus variegata</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Hippophaë rhamnoides</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Hydrangea macrophylla</i>	Gunnebo	1810	Orangeri
<i>Hypericum chinense</i> syn. <i>H. monogynum</i>	Gunnebo	1810	Orangeri
<i>Ilex</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Ilex aquifolium</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	---	1811-12	Piper: Beskrifning öfver idéen och General-plan till en Ängelsk Lustpark
	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
	Gunnebo	1810	Orangeri
	Holkham		Kent
	Painshill		
<i>Ilex aquifolium</i> med gulbrokiga blad	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
<i>Juglans</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Juglans nigra</i>	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
<i>Juglans regia</i>	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Juniperus</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Juniperus communis</i> (gärna svensk pelarf.)	---	---	Örjan Nilsson, Uppsala Botaniska Trädgård
<i>Juniperus sabina</i> (inte moderna namnsorter)	---	---	Örjan Nilsson, Uppsala Botaniska Trädgård
	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
<i>Juniperus sabina</i> fol. var.	---	1838	Mörch: Kort anviisning...

<i>Juniperus virginiana</i> (ibland kallad virginiaseder el. röd ceder)	---	1770	Thomas Whately: Observations on Modern Gardening
	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
	Gunnebo	1810	Orangeri
<i>Kalmia</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Kalmia angustifolia</i>	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Kalmia angustifolia fol. var.</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Laburnum alpinum</i>	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
	Frederiksberg	1799, 1801	Annie Christensen
	Gunnebo	2009	Engelska kullen
<i>Laburnum anagyroides</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Laburnum elongatus</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Laburnum nigricans</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Laburnum purpureus</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Larix</i>	---	1770	Thomas Whately: Observations on Modern Gardening
	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
	Gunnebo	1931	Carl G. Dahl i Svenska Trädgårdskonsten
<i>Larix decidua</i>	Baldersnäs	1800-tal	Waern et.al.: Den romantiska parken - Baldersnäs på Dal
	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
<i>Larix sibirica</i>	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
<i>Larix sp.</i>	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
<i>Ligustrum</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Ligustrum vulgare</i>	---	1811-12	Piper: Beskrifning öfwer idéen och General-plan till en Ängelsk Lustpark
	---	---	Örjan Nilsson, Uppsala Botaniska Trädgård
	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus

	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Ligustrum vulgare var.</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Liquidambar</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Liquidambar styraciflua</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Liriodendron tulipifera</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
	---	1811-12	Piper: Beskrifning öfver idéen och General-plan till en Ängelsk Lustpark
	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
	Gunnebo	1810	Orangeri
<i>Lonicera</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
	Baldersnäs	1834	Waern et.al.: Den romantiska parken - Baldersnäs på Dal. Inventeringslista
<i>Lonicera caprifolium</i>	---	---	Örjan Nilsson, Uppsala Botaniska Trädgård
	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
	---	1811-12	Piper: Beskrifning öfver idéen och General-plan till en Ängelsk Lustpark
	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Lonicera perichlymenum</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
<i>Lonicera tatarica</i>	---	---	Örjan Nilsson, Uppsala Botaniska Trädgård
	Gunnebo	1810	Orangeri
<i>Lonicera xylosteum</i>	Gunnebo	2009	Orangeriberget
	Gunnebo	1935?	Lars Gahrn
<i>Magnolia acuminata</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Magnolia grandiflora</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	Bogstad	?	Wilse: Tillägg till Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
<i>Menispermum canadense</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Morus</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Morus nigra</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
<i>Ostrya</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Philadelphus</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
	Baldersnäs	1834	Waern et.al.: Den romantiska parken - Baldersnäs på Dal. Inventeringslista
<i>Philadelphus coronarius</i>	---	---	Örjan Nilsson, Uppsala Botaniska Trädgård

	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
(Jesminer)	---	1811-12	Piper: Beskrifning öfver idéen och General-plan till en Ängelsk Lustpark
	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Physocarpus opulifolius</i>	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
<i>Picea</i>	---	1811-12	Piper: Beskrifning öfver idéen och General-plan till en Ängelsk Lustpark
(jättegranar??)	Gunnebo	1951	Lars Gahrn: Ny Tid 8/4
	Wörlitz	1803	Reuterholm: beskrivet av honom
<i>Picea abies</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
<i>Picea abies var. germanica</i>	Gunnebo	1931	Carl G. Dahl i Svenska Trädgårdskonsten
<i>Picea glauca</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
<i>Pinus</i>	---	1811-12	Piper: Beskrifning öfver idéen och General-plan till en Ängelsk Lustpark
	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
	Baldersnäs	1800-tal	Waern et.al.: Den romantiska parken - Baldersnäs på Dal
	Painshill	1771	Walpole: The History of the Modern Taste in Gardening
	Stourhead		
<i>Pinus americana/P. Canadensis</i>	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
	Frederiksberg	1799	Annie Christensen
<i>Pinus cembra</i>	Baldersnäs	1800-tal	Waern et.al.: Den romantiska parken - Baldersnäs på Dal
	Bogstad	1878	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
	Gunnebo	Senare inplanterade	Carl G. Dahl i Svenska Trädgårdskonsten
<i>Pinus larix</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Pinus strobus</i>	---	1770	Thomas Whately: Observations on Modern Gardening
	---	1771	Walpole: Om Kent i The History of the Modern Taste in Gardening
	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
	Baldersnäs	1800-tal	Waern et.al.: Den romantiska parken - Baldersnäs på Dal
	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus

	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Pinus sylvestris</i>	Forsmark		
	Gunnebo	1931	Carl G. Dahl i Svenska Trädgårdskonsten
<i>Pinus sylvestris ssp. scotica</i>	Bogstad	1790	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
<i>Platanus</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Platanus acerifolia</i>	Painshill		
<i>Platanus occidentalis</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Plumeria</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
<i>Populus</i>	Drottningholm	1803	I förslag
<i>Populus</i>	Forsmark		
<i>Populus alba</i>	---	1770	Thomas Whately: Observations on Modern Gardening
<i>Populus alba</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
<i>Populus alba</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Populus balsamifera</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
<i>Populus balsamifera</i>	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
<i>Populus balsamifera</i>	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Populus dilatata</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Populus nigra</i>	---	1770	Thomas Whately: Observations on Modern Gardening
<i>Populus nigra</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
<i>Populus nigra</i> 'Italica'	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
<i>Populus nigra</i> 'Italica'	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Populus nigra</i> 'Italica'	Blenheim		Brown
<i>Populus nigra</i> 'Italica'	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
<i>Populus nigra</i> 'Italica'	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Populus pendula</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Populus tremula</i>	---	1770	Thomas Whately: Observations on Modern Gardening
<i>Populus tremula</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
<i>Populus tremula</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
<i>Potentilla fruticosa</i>	---	---	Örjan Nilsson, Uppsala Botaniska Trädgård
<i>Potentilla fruticosa</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
<i>Potentilla fruticosa</i>	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Potentilla fruticosa</i>	Gunnebo	1810	Orangeri
<i>Prunus laurocerasus</i>	---	1770	Thomas Whately: Observations on Modern Gardening
<i>Prunus laurocerasus</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
<i>Prunus laurocerasus</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Prunus laurocerasus</i>	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus

<i>Prunus laurocerasus</i>	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Prunus laurocerasus</i>	Gunnebo	1810	Orangeri
<i>Prunus lusitanicus</i>	---	1811-12	Piper: Beskrifning öfver idéén och General-plan till en Ängelsk Lustpark
<i>Prunus mahaleb</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Prunus padus</i>	---	1811-12	Piper: Beskrifning öfver idéén och General-plan till en Ängelsk Lustpark
<i>Prunus padus</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
<i>Prunus padus</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Prunus padus fol. var.</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Prunus virginiana</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
<i>Prunus virginiana</i>	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
<i>Prunus virginiana</i>	Frederiksberg	1799, 1801	Annie Christensen
<i>Pyracantha coccinea</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
<i>Pyracantha coccinea</i>	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Quercus</i>	---	1811-12	Piper: Beskrifning öfver idéén och General-plan till en Ängelsk Lustpark
<i>Quercus</i>	---	1771	Walpole: Om Kent i The History of the Modern Taste in Gardening
<i>Quercus</i>	---	---	Inhemsk enl. klassisk engelsk landskapsstil
<i>Quercus</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Quercus</i>	Drottningholm	1931	Svenska trädgårdskonsten
<i>Quercus</i>	Gunnebo	1931	Carl G. Dahl i Svenska Trädgårdskonsten
<i>Quercus alba</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
<i>Quercus cerris</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
<i>Quercus coccinea</i>	---	1811-12	Piper: Beskrifning öfver idéén och General-plan till en Ängelsk Lustpark
<i>Quercus nigra</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
<i>Quercus pendula</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Quercus prinus</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
<i>Quercus prinus</i>	Bogstad	?	Wilse: Tillägg till Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
<i>Quercus robur</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Quercus robur</i>	Gunnebo	2009	Engelska kullen
<i>Quercus rubra</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
<i>Quercus rubra</i>	Bogstad	?	Wilse: Tillägg till Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
<i>Quercus rubra</i>	Frederiksberg	1799	Annie Christensen
<i>Quercus rubra</i>	Gunnebo	1931	Carl G. Dahl i Svenska Trädgårdskonsten
<i>Quercus vulgaris foliis ex albo variegatis</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
<i>Quercus × turneri</i> 'Spencer Turner'	---	1770	Thomas Whately: Observations on Modern Gardening

<i>Rhamnus frangula</i>	---	1770	Thomas Whately: Observations on Modern Gardening
<i>Rhododendron</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Rhododendron ponticum</i>	Gunnebo	1810	Orangeri
<i>Rhododendron viscosum</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
<i>Rhododendron viscosum</i>	Bernstorff	1780	
<i>Rhododendron viscosum</i>	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
<i>Rhododendron viscosum</i>	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Rhus coriaria</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
<i>Rhus toxicodendron</i>	Bogstad	1803	
<i>Rhus typhina</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Ribes</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Ribes alpinum</i>	---	---	Örjan Nilsson, Uppsala Botaniska Trädgård
<i>Ribes alpinum</i>	Gunnebo	2009	Orangeriberget
<i>Robinia hispida</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
<i>Robinia hispida</i>	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Robinia pseudoacacia</i>	---	1771	Walpole: Om Kent i The History of the Modern Taste in Gardening
<i>Robinia pseudoacacia</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
<i>Robinia pseudoacacia</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Robinia pseudoacacia</i>	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Robinia pseudoacacia</i> (här <i>Acacia</i> , <i>Robinia</i> kallades <i>Acacia</i> fram till tidigt 1900-tal)	Gunnebo	1810	Orangeri
<i>Robinia pseudoacacia</i> var. <i>Tortousa</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Robinia viscosa</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Rosa</i> , 12 olika busksorter	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
<i>Rosa canina</i>	---	1811-12	Piper: Beskrifning öfver idéen och General-plan till en Ängelsk Lustpark
<i>Rosa canina</i>	---	1770	Thomas Whately: Observations on Modern Gardening
<i>Rosa canina</i>	Gunnebo	2009	Orangeriberget
<i>Rosa chinensis</i>	Gunnebo	1810	Orangeri
<i>Rosa gallica</i>	---	---	Örjan Nilsson, Uppsala Botaniska Trädgård
<i>Rosa rubiginosa</i>	---	---	Örjan Nilsson, Uppsala Botaniska Trädgård
<i>Rosa rubiginosa</i>	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
<i>Rosa rubiginosa</i>	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Rosa</i> sp.	---	1838	Mörch: Kort anviisning...

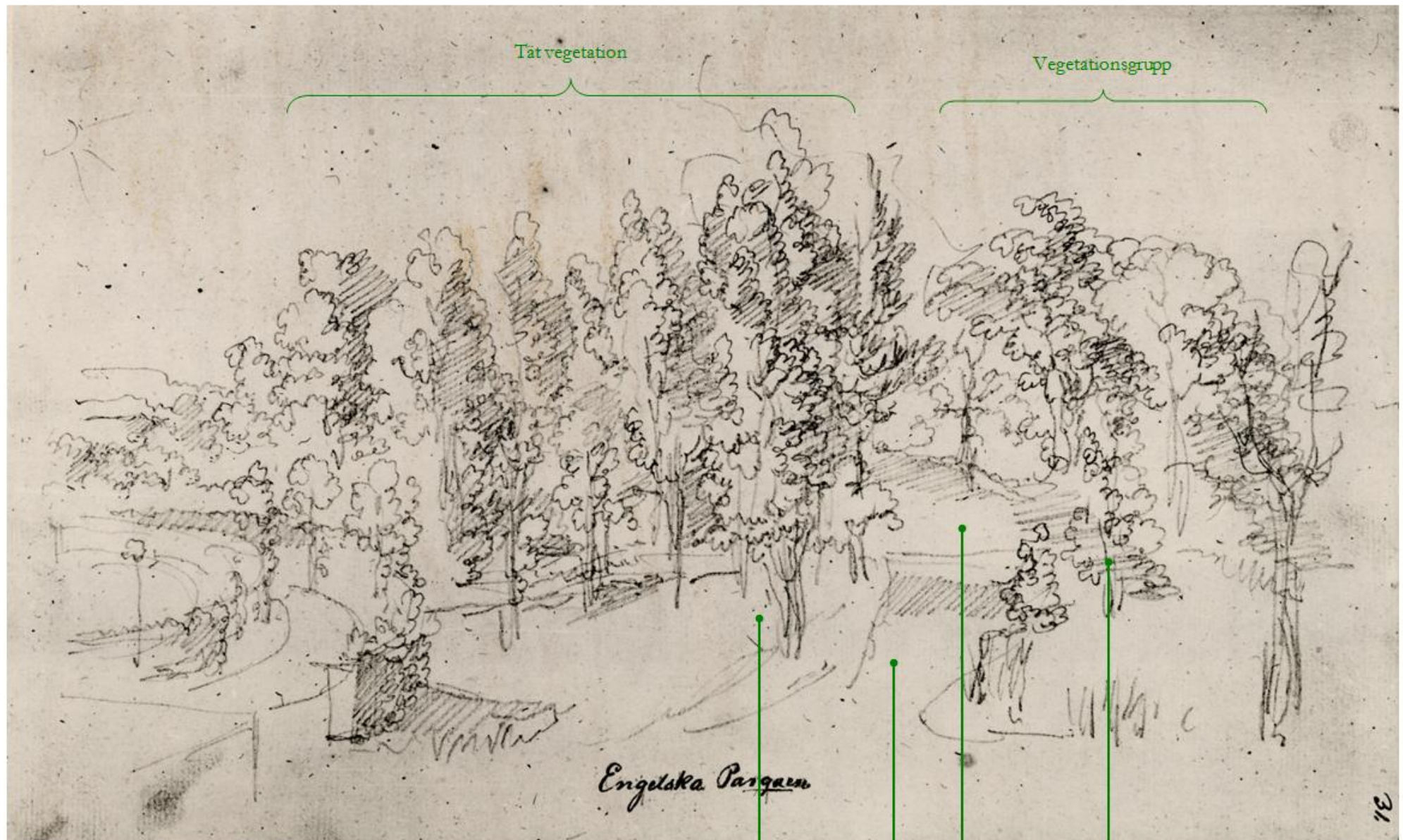
<i>Rosa × alba</i>	---	---	Örjan Nilsson, Uppsala Botaniska Trädgård
<i>Rosa × alba</i>	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
<i>Rosa × alba</i>	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Rosa × centifolia</i>	---	---	Örjan Nilsson, Uppsala Botaniska Trädgård
<i>Rosa × centifolia f. muscosa</i>	---	---	Örjan Nilsson, Uppsala Botaniska Trädgård
<i>Rosa × centifolia f. muscosa</i>	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
<i>Rosa × centifolia f. muscosa</i>	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Rubus odoratus</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
<i>Rubus odoratus</i>	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Salix</i>	---	1811-12	Piper: Beskrifning öfver idéen och General-plan till en Ängelsk Lustpark
<i>Salix alba</i>	---	---	Örjan Nilsson, Uppsala Botaniska Trädgård
<i>Salix babylonica</i>	---	1771	Walpole: Om Kent i The History of the Modern Taste in Gardening
<i>Salix babylonica</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
<i>Salix babylonica</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Salix babylonica</i> Ej hårdig i Norge. Ofta ersatt med <i>Salix × sepulcralis</i> 'Tristis'	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
<i>Salix babylonica</i>	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Salix caprea</i>	Forsmark		
<i>Salix helix</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
<i>Salix pentandra</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
<i>Salix pentandra</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Salix purpurea</i>	---	---	Örjan Nilsson, Uppsala Botaniska Trädgård
<i>Salix russeliana</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Salix triandra</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
<i>Sambucus ebulus</i>	---	---	Örjan Nilsson, Uppsala Botaniska Trädgård
<i>Sambucus nigra</i>	---	---	Örjan Nilsson, Uppsala Botaniska Trädgård
<i>Sambucus nigra f. laciniata</i>	---	---	Örjan Nilsson, Uppsala Botaniska Trädgård
<i>Sambucus nigra fol. argenteis</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Sophora japonica</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Sorbus aucuparia</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
<i>Sorbus aucuparia</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Sorbus aucuparia</i>	Baldersnäs	1847	Waern et.al.: Den romantiska parken - Baldersnäs på Dal

<i>Sorbus aucuparia</i>	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Spiraea salicifolia</i>	---	---	Örjan Nilsson, Uppsala Botaniska Trädgård
<i>Spiraea salicifolia</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
<i>Spiraea salicifolia</i>	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
<i>Spiraea salicifolia</i>	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Spiraea sp.</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Spiraea tomentosa</i>	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
<i>Spiraea tomentosa</i>	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Syringa</i>	---	1770	Thomas Whately: Observations on Modern Gardening
<i>Syringa</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Syringa</i>	---	1811-12	Piper: Beskrifning öfver idéén och General-plan till en Ängelsk Lustpark
<i>Syringa persica</i>	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
<i>Syringa persica</i>	Frederiksberg	1800	Annie Christensen
<i>Syringa persica</i>	Gunnebo	1810	Orangeri
<i>Syringa vulgaris</i>	---	---	Örjan Nilsson, Uppsala Botaniska Trädgård
<i>Syringa vulgaris</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
<i>Syringa vulgaris</i>	Frederiksberg	1800, 1801	Annie Christensen
<i>Syringa vulgaris</i>	Gunnebo	2009	Orangeriberget
<i>Tamarix</i>	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
<i>Tamarix gallica</i>	---	1770	Thomas Whately: Observations on Modern Gardening
<i>Tamarix gallica</i>	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Tamarix germanica</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
<i>Tamarix germanica</i>	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Taxus baccata</i>	---	1770	Thomas Whately: Observations on Modern Gardening
<i>Taxus baccata</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
<i>Taxus baccata</i> (inte moderna namnsorter)	---	---	Örjan Nilsson, Uppsala Botaniska Trädgård
<i>Thuja occidentalis</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
<i>Thuja occidentalis</i>	Baldersnäs	1800-tal	Waern et.al.: Den romantiska parken - Baldersnäs på Dal
<i>Thuja occidentalis</i>	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
<i>Thuja occidentalis</i>	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Thuja orientalis</i>	---	1770	Thomas Whately: Observations on Modern Gardening

<i>Tilia</i>	---	1811-12	Piper: Beskrifning öfver idéen och General-plan till en Ängelsk Lustpark
<i>Tilia</i>	---	1770	Thomas Whately: Observations on Modern Gardening
<i>Tilia</i>	---	1771	Walpole: Om Kent i The History of the Modern Taste in Gardening
<i>Tilia</i>	---	---	Inhemsk enl. klassisk engelsk landskapsstil
<i>Tilia</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Tilia</i>	Blenheim	1764	Brown
<i>Tilia</i>	Drottningholm	1795 + 1931	Linnerhielm: i brev av honom + Svenska trädgårdskonsten
<i>Tilia americana</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
<i>Tilia americana</i>	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
<i>Tilia americana</i>	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Tilia</i>	Gunnebo	2008	Lars Gahrn
<i>Tilia × europaea</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
<i>Tilia × europaea</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Tilia × europaea</i>	Gunnebo	2009	Engelska kullen
<i>Ulmus</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Ulmus americana</i>	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
<i>Ulmus campestris</i>	---	1779	Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst
<i>Ulmus campestris</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Ulmus glabra</i>	---	1770	Thomas Whately: Observations on Modern Gardening
<i>Ulmus glabra</i>	---	---	Inhemsk enl. klassisk engelsk landskapsstil
<i>Ulmus glabra</i>	Drottningholm	1931	Svenska trädgårdskonsten
<i>Ulmus glabra</i>	Forsmark		
<i>Ulmus glabra</i>	Rousham	1771	Walpole: The History of the Modern Taste in Gardening
<i>Ulmus glabra</i> 'Crispa'	Baldersnäs	1834	Waern et.al.: Den romantiska parken - Baldersnäs på Dal. Inventeringslista
<i>Ulmus glabra</i> 'Exoniensis'	Baldersnäs	1800-tal	Waern et.al.: Den romantiska parken - Baldersnäs på Dal
<i>Ulmus glabra</i> 'Pendula'	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Ulmus glabra</i> 'Pendula'	Baldersnäs	1800-tal	Waern et.al.: Den romantiska parken - Baldersnäs på Dal
<i>Ulmus minor</i> 'Microphylla'	Baldersnäs	1800-tal	Waern et.al.: Den romantiska parken - Baldersnäs på Dal
<i>Viburnum</i>	---	1770	Thomas Whately: Observations on Modern Gardening
<i>Viburnum</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Viburnum dentatum</i>	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus

<i>Viburnum lantana</i>	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Viburnum opulus</i>	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
<i>Viburnum opulus</i> 'Roseum'	---	---	Örjan Nilsson, Uppsala Botaniska Trädgård
<i>Viburnum opulus</i> 'Roseum'	---	1811-12	Piper: Beskrifning öfver idéen och General-plan till en Ängelsk Lustpark
<i>Viburnum opulus</i> 'Roseum'	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
<i>Viburnum opulus</i> fol. var.	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Viburnum tinus</i>	Gunnebo	1810	Orangeri
<i>Vinca</i>	---	1770	Thomas Whately: Observations on Modern Gardening
<i>Vinca major</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...
<i>Vinca major</i>	Bogstad	1792	Peder Anker: Fortegnelse over plantene i den Bogstadske Have og gevaexthus
<i>Vinca major</i>	Frederiksberg	1801	Annie Christensen
<i>Vinca minor</i>	---	1838	Mörch: Kort anviisning...

BILAGA 2. ANALYS AV TECKNINGAR, MÅLNINGAR OCH KARTOR

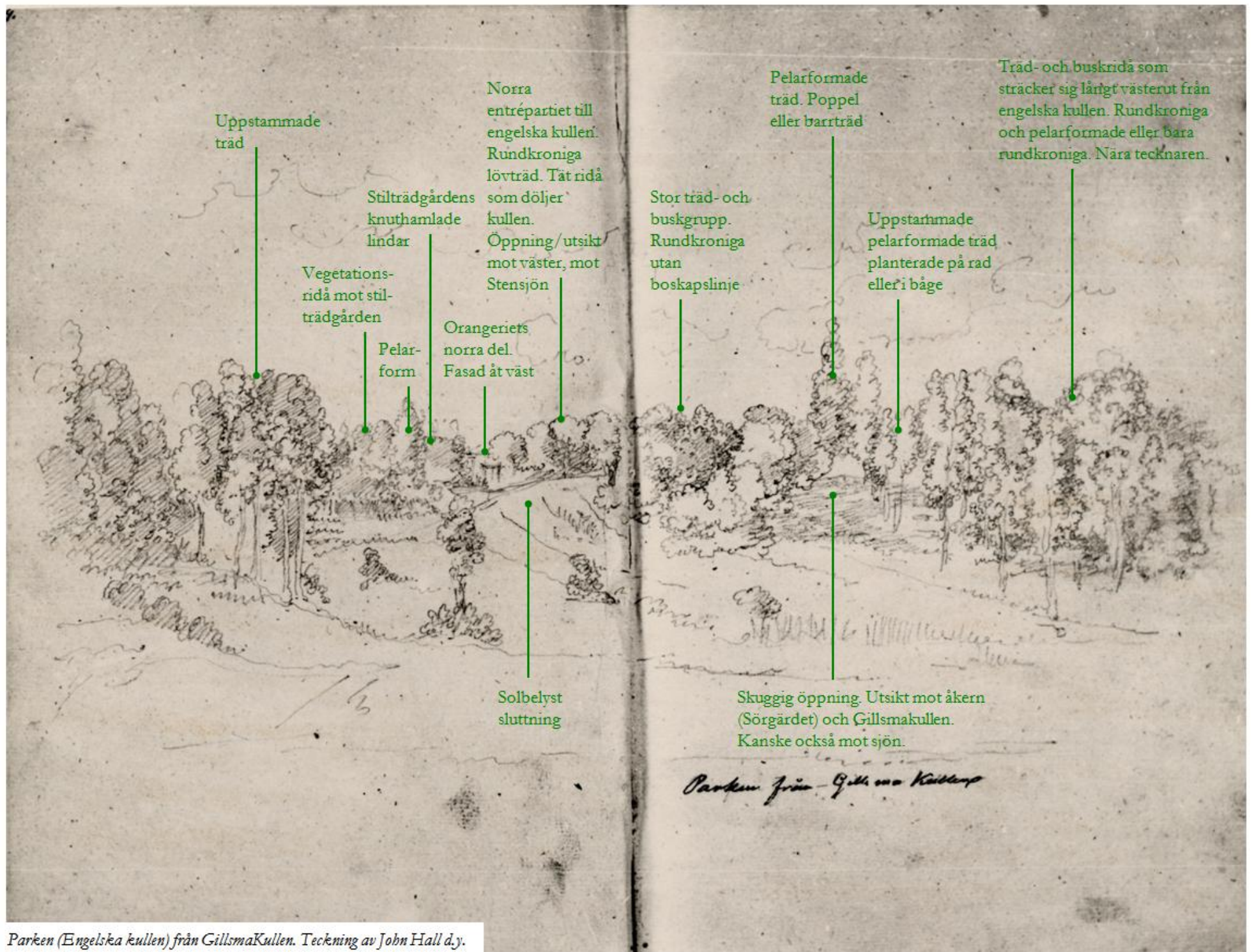
Engelska Parquen

Vegetation döljer
gångvägen

Entréväg

Solbelyst vid
botten av kullen

Vegetation döljer
gångvägen

Uppstammade träd

Stilträdgårdens knuthamlade lindar

Vegetationsridå mot stilträdgården

Pelarförm

Orangeriets norra del. Fasad åt väst

Norra entrépartiet till engelska kullen. Rundkroniga lövträd. Tät ridå som döljer kullen. Öppning/utsikt mot väster, mot Stensjön

Solbelyst sluttning

Pelarförmade träd. Poppel eller barrträd

Stor träd- och buskgrupp. Rundkroniga utan boskapslinje

Uppstammade pelarförmade träd planterade på rad eller i båge

Träd- och buskridå som sträcker sig långt västerut från engelska kullen. Rundkroniga och pelarförmade eller bara rundkroniga. Nära tecknaren.

Skuggig öppning. Utsikt mot åkern (Sörgärdet) och Gillsmakullen. Kanske också mot sjön.

Parken från GillsmaKullen

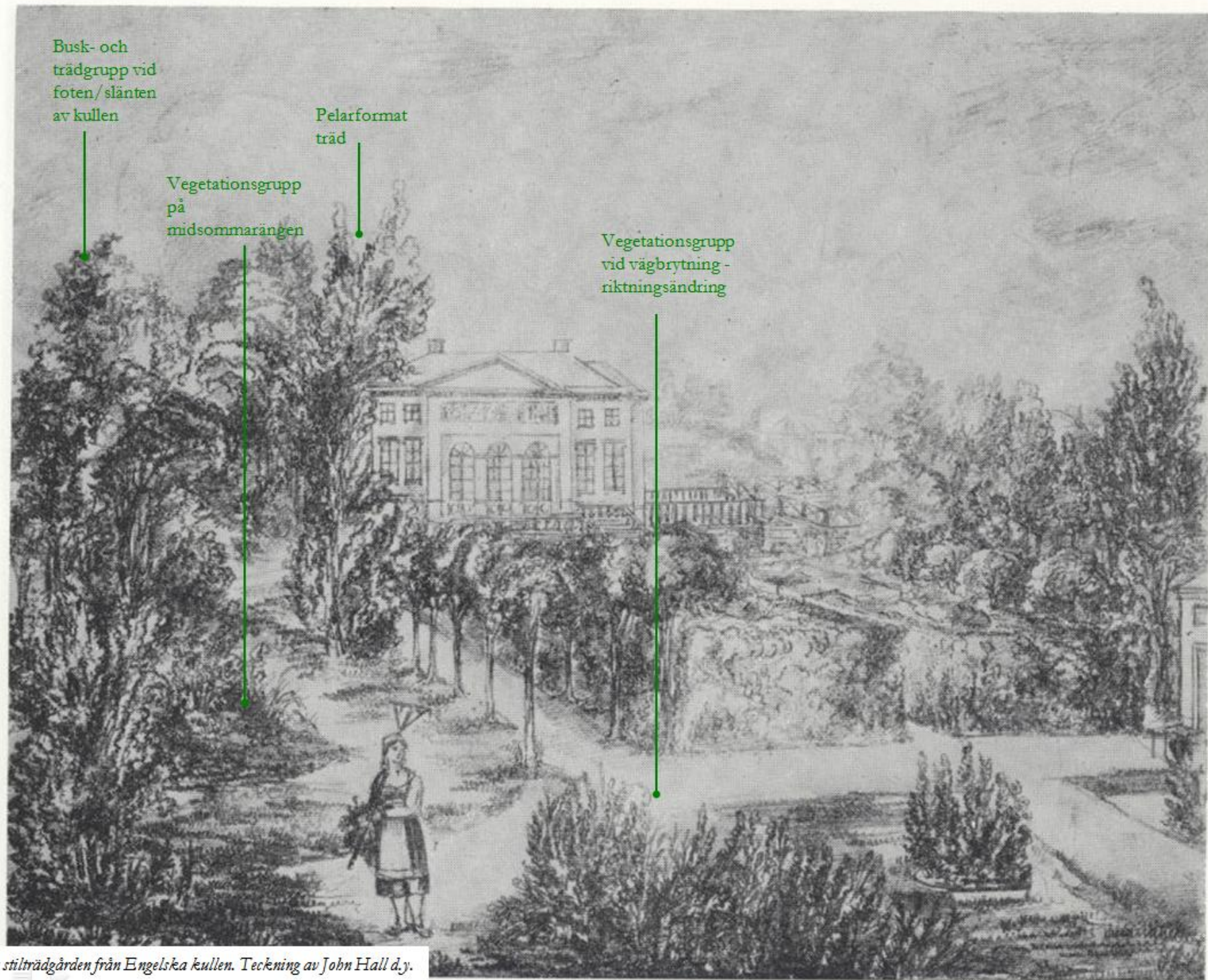
Parken (Engelska kullen) från GillsmaKullen. Teckning av John Hall d.y.

Barrträd på krönet
mellan Engelska
kullen och
damparterren

Lövträd ovan
slänten

Södra stilträdgården från Engelska kullen. Teckning av John Hall d.y.

Södra stilträdgården från Engelska kullen. Teckning av John Hall d.y.

Vegetationsridå
mot öst och syd

Kullens slut mot syd.
Stämmer väl med
dagens situation

Medelhög eller
hög vegetations-
grupp

Gillsmakullen

Skugga

Öppen yta

Lägre
trädgrupp

Högre
vegetation

Kullens slut i
norr

Damm-
parterren

Slottets östra
gavel. Dåligt
perspektiv om
man jämför med
plan

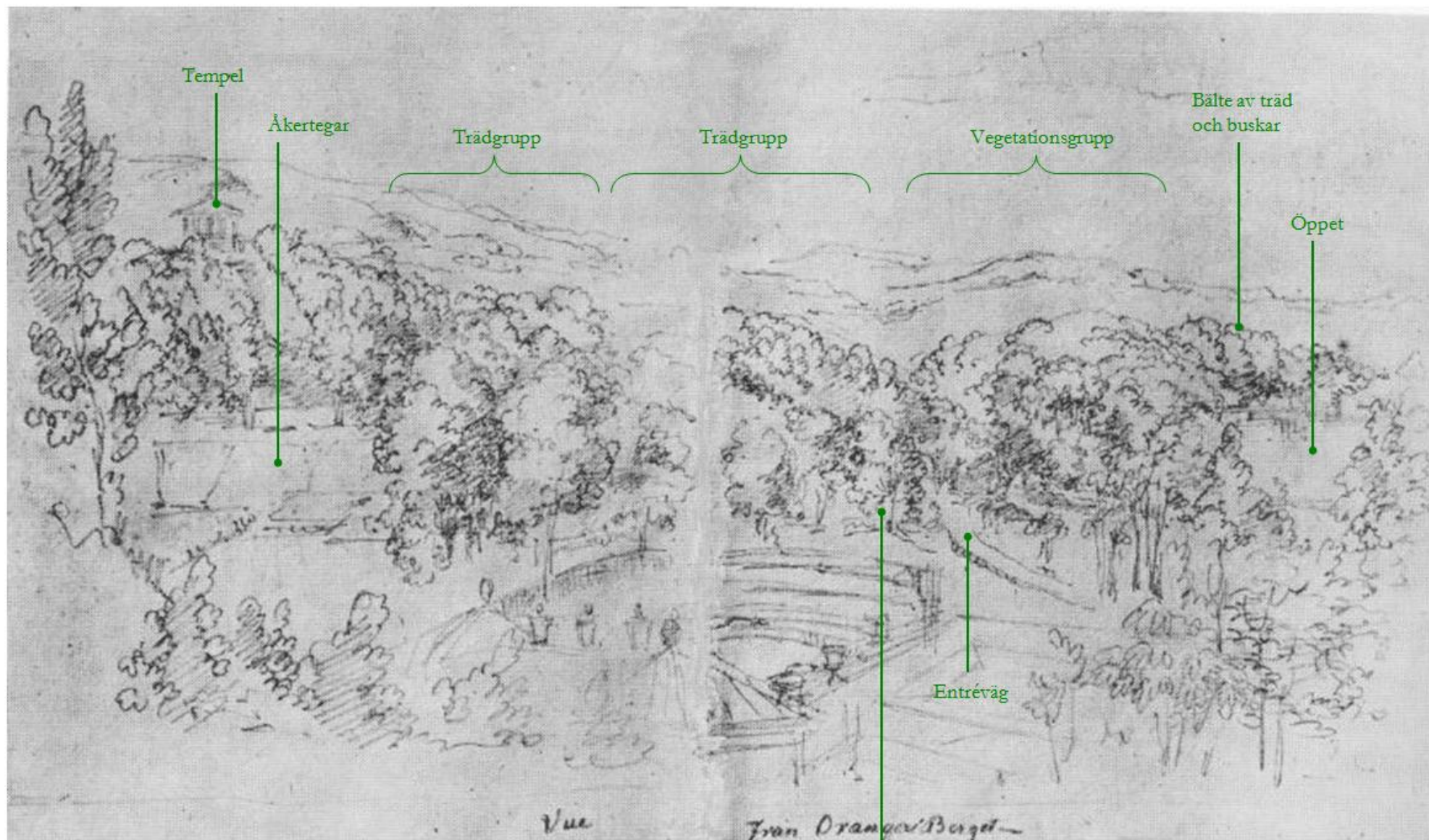
Åker

Bro?

Åkertegar, jmf.
teckning med
tempel

Väg? Vatten?

Engelska kullen långtifrån sydost. Teckning av John Hall d.y.

Ridå av växter mot nord och nordöst som gömmer vägarna och ev. andra anläggningar

Generellt: gångsystemet på kullen döljs
av vegetation från norr

Helt annan bladmassa än motstående lindallé. Är
detta ask? Barr? Annat luftigt/sirligt träd?

Lindallé?

Pelarförmade
träd

Möjlig entréväg.
Otydlig

Tät grönska.
Skuggad mark

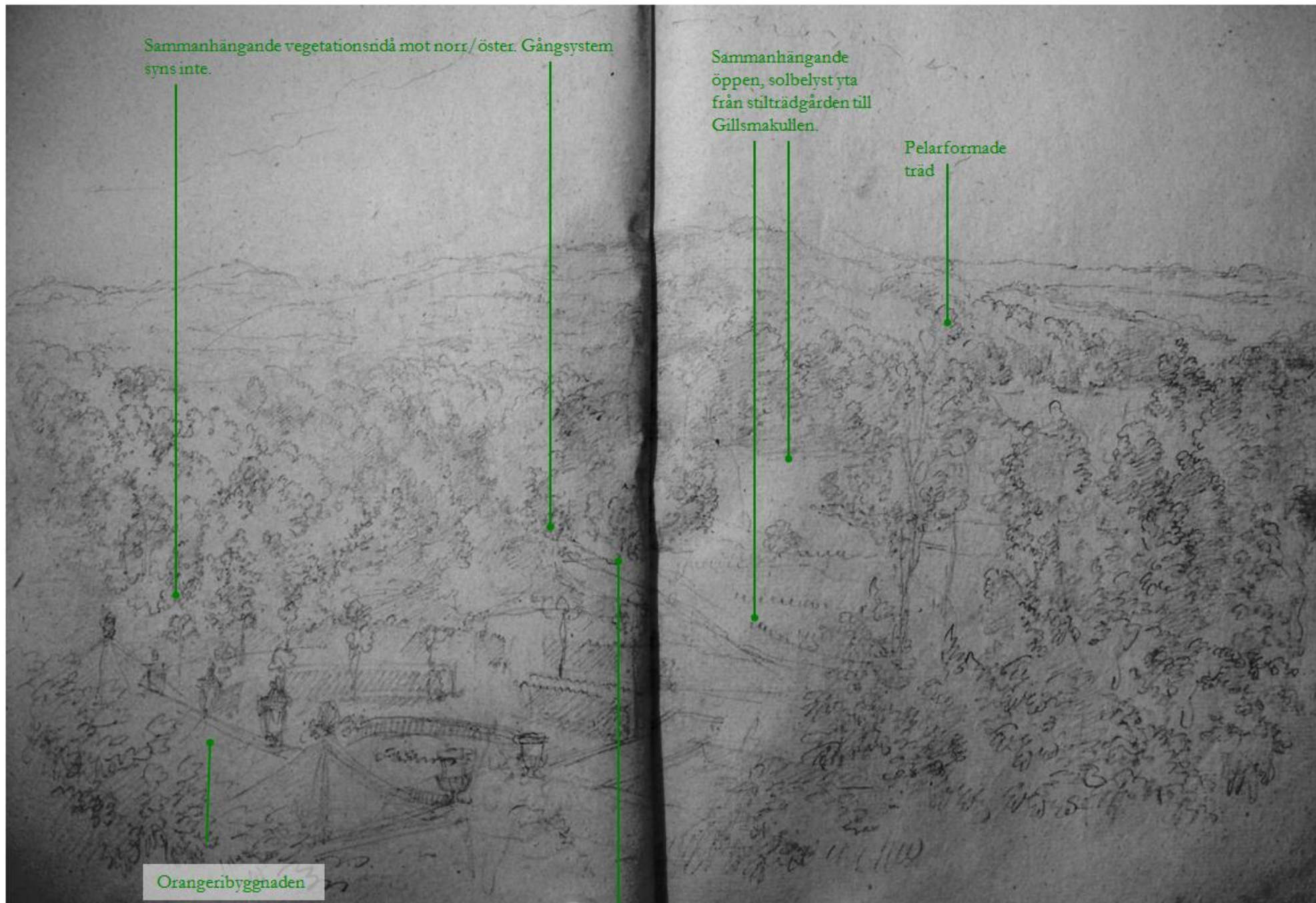
Ljus öppen
yta

Stor öppen yta

Örter? Perenner? Buskar?

Vy af Engelska Parquen. Teckning av John Hall d.y.

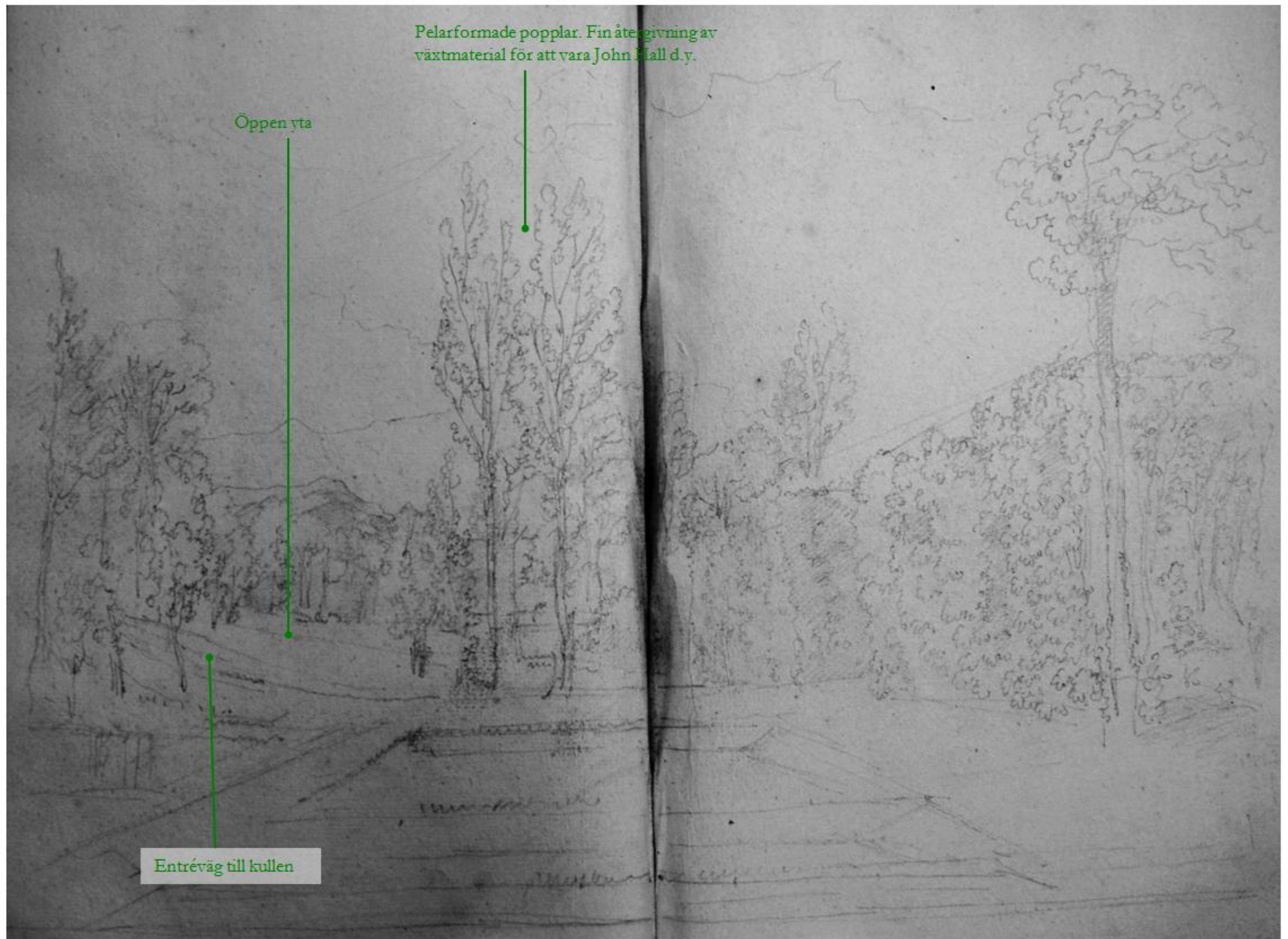
Sammanhängande vegetationsridå mot norr/öster. Gångsystem syns inte.

Sammanhängande öppen, solbelyst yta från stilträdgården till Gillsmakullen.

Pelarformade träd

Orangeribyggnaden

Entrévägen till kullen

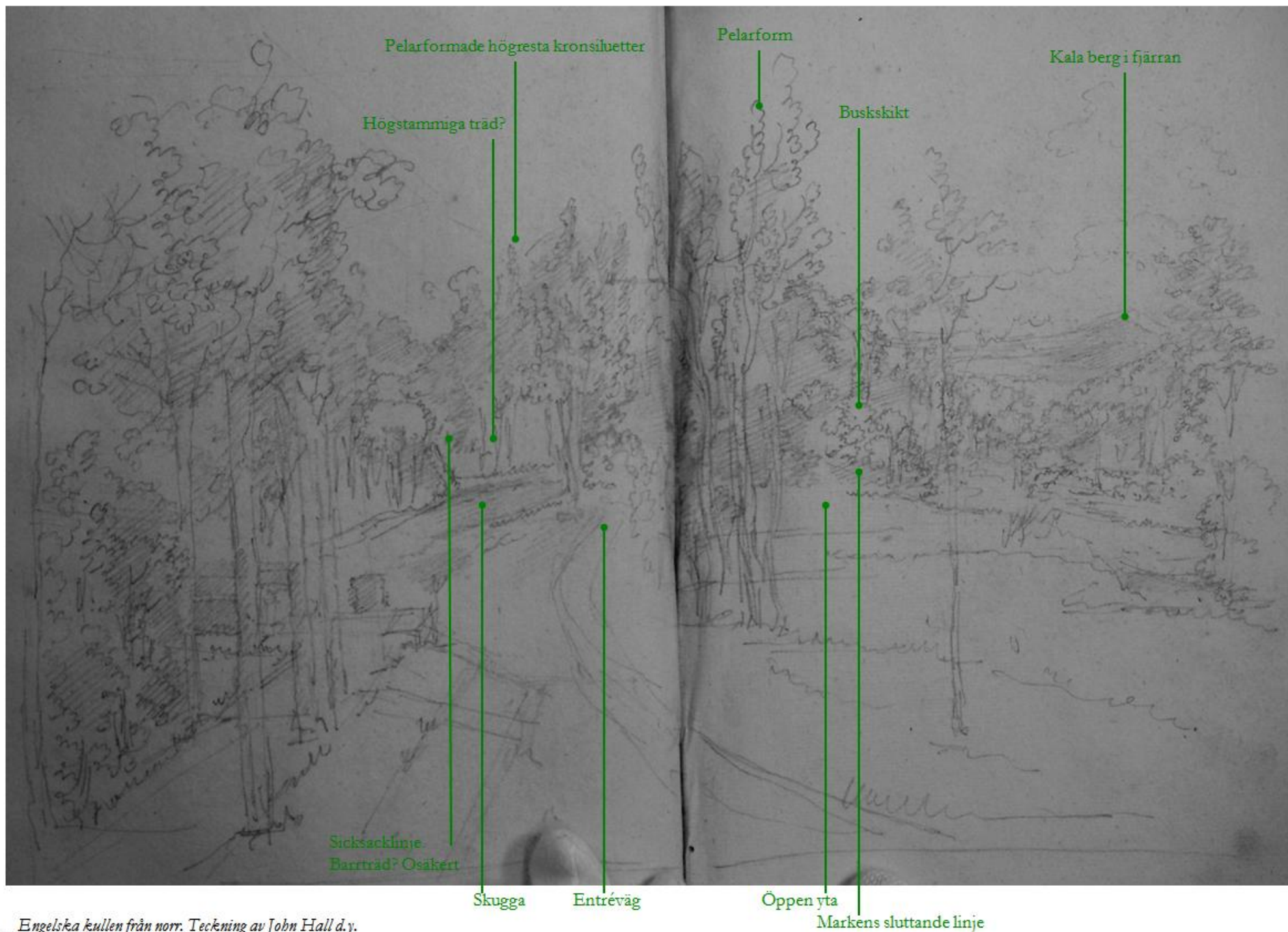

Pelarförmade popplar. Fin återgivning av växtmaterial för att vara John Hall d.y.

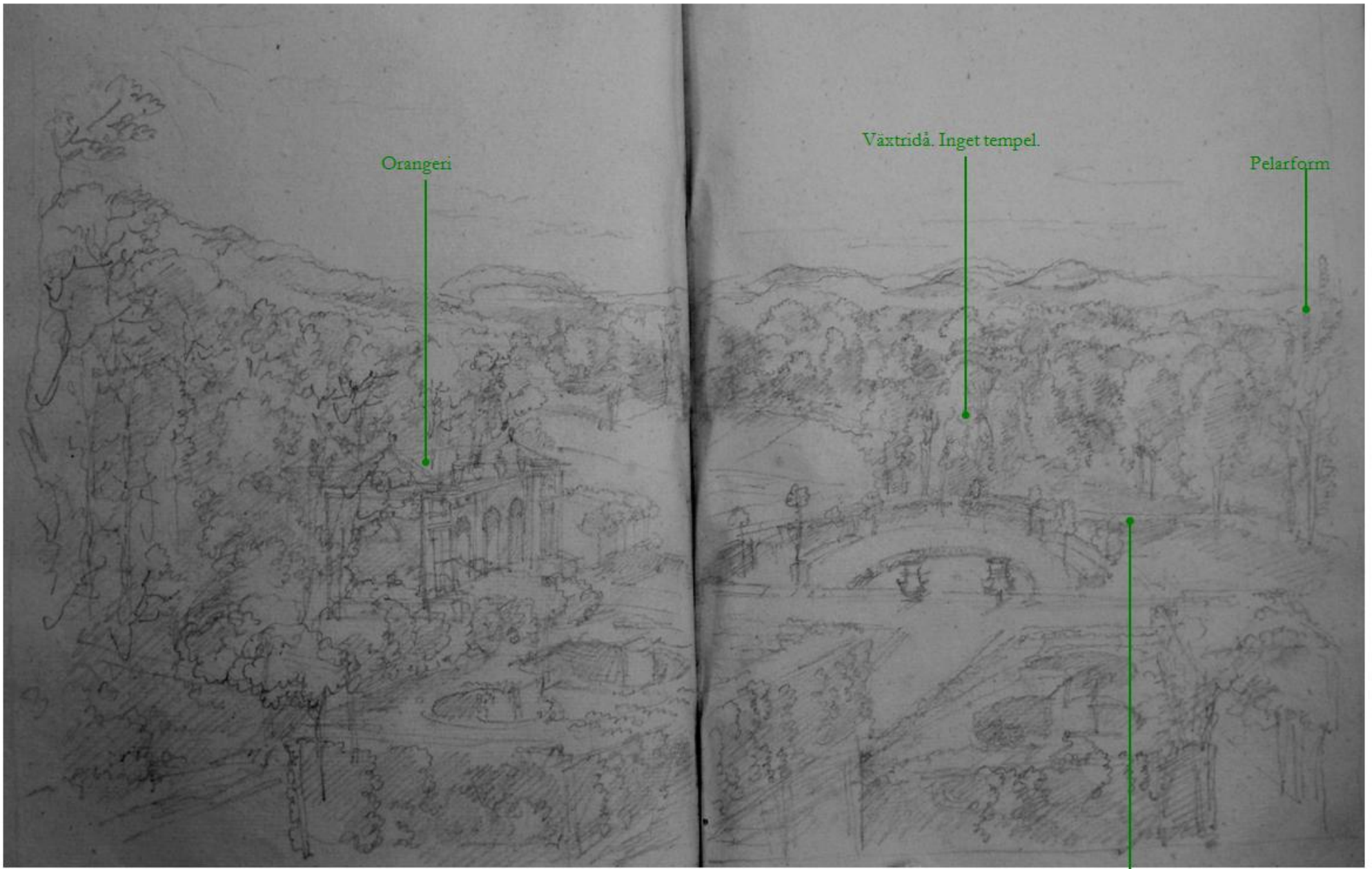
Öppen yta

Entréväg till kullen

Från orangeriet mot väst. Teckning av John Hall d.y.

Engelska kullen från norr. Teckning av John Hall d.y.

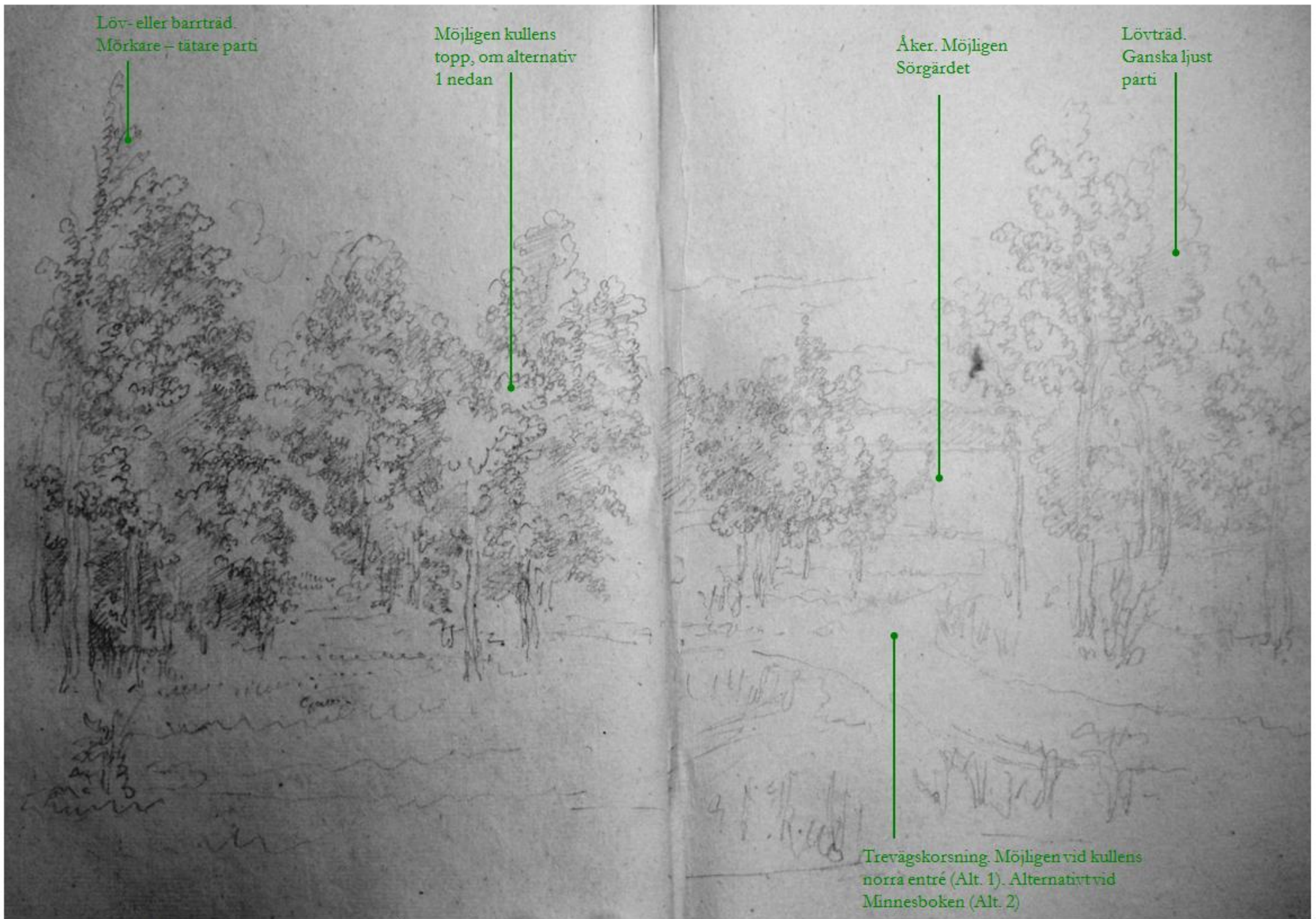
Växtridå. Inget tempel.

Pelarförm

Orangeri

Från hög plats mot södra stilträdgården och orangeriet. Teckning av John Hall d.y.

Parkväg från kullens norra entré mot öst.
Stämmer ganska väl med frilagd historisk parkväg

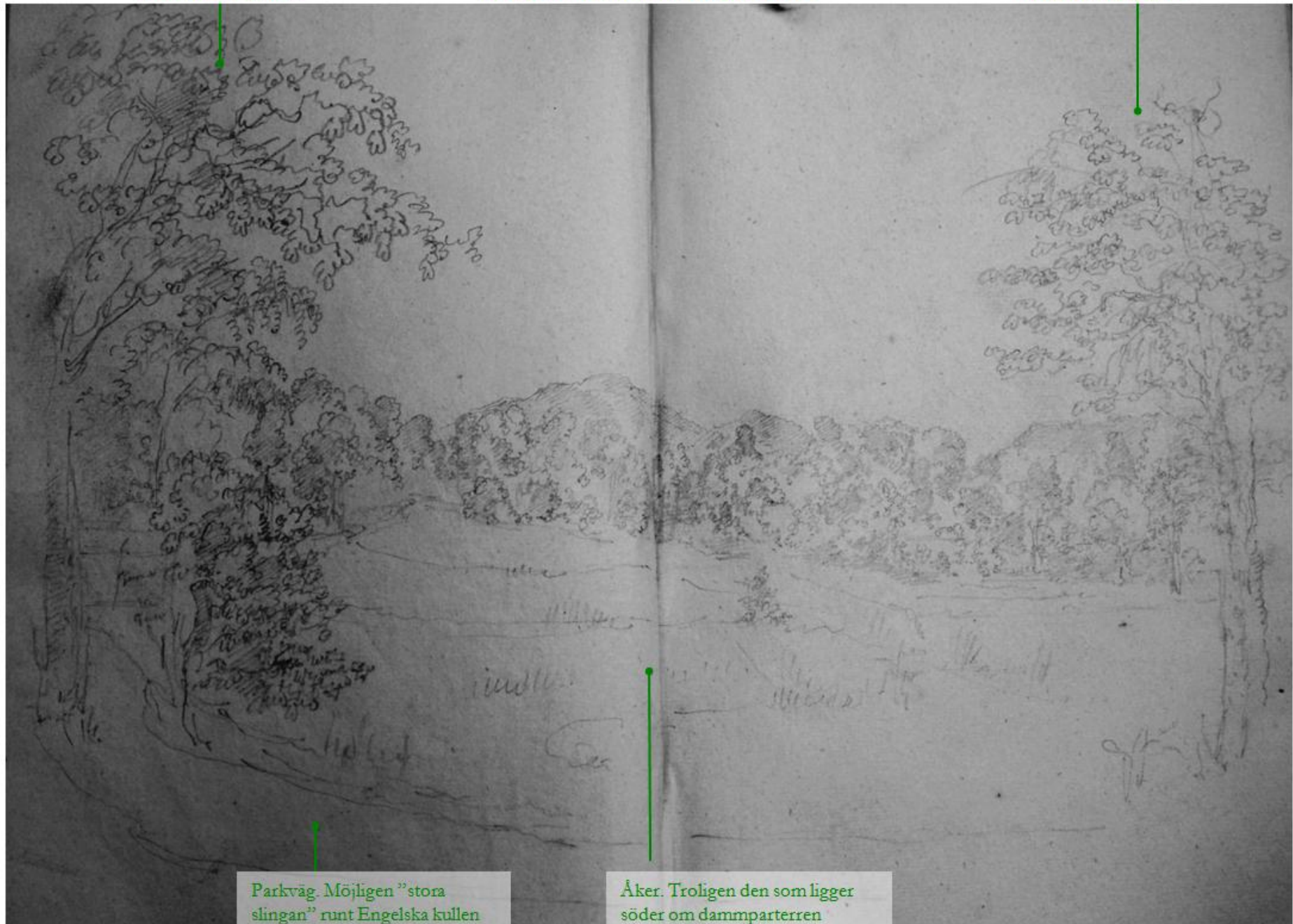

Odefinierad plats på Gunnebo. Teckning av John Hall d.y.

Lövträd. Troligen ek

Möjlig utblick mot öst från Engelska kullen

Lövträd. Troligen ek

Parkväg. Möjligen "stora slingan" runt Engelska kullen

Åker. Troligen den som ligger söder om dammparterren

Barrträdsgrupp som omsluter stigen. Tydlig avbildning av växtkaraktär för att vara John Hall d.y.

Parkväg

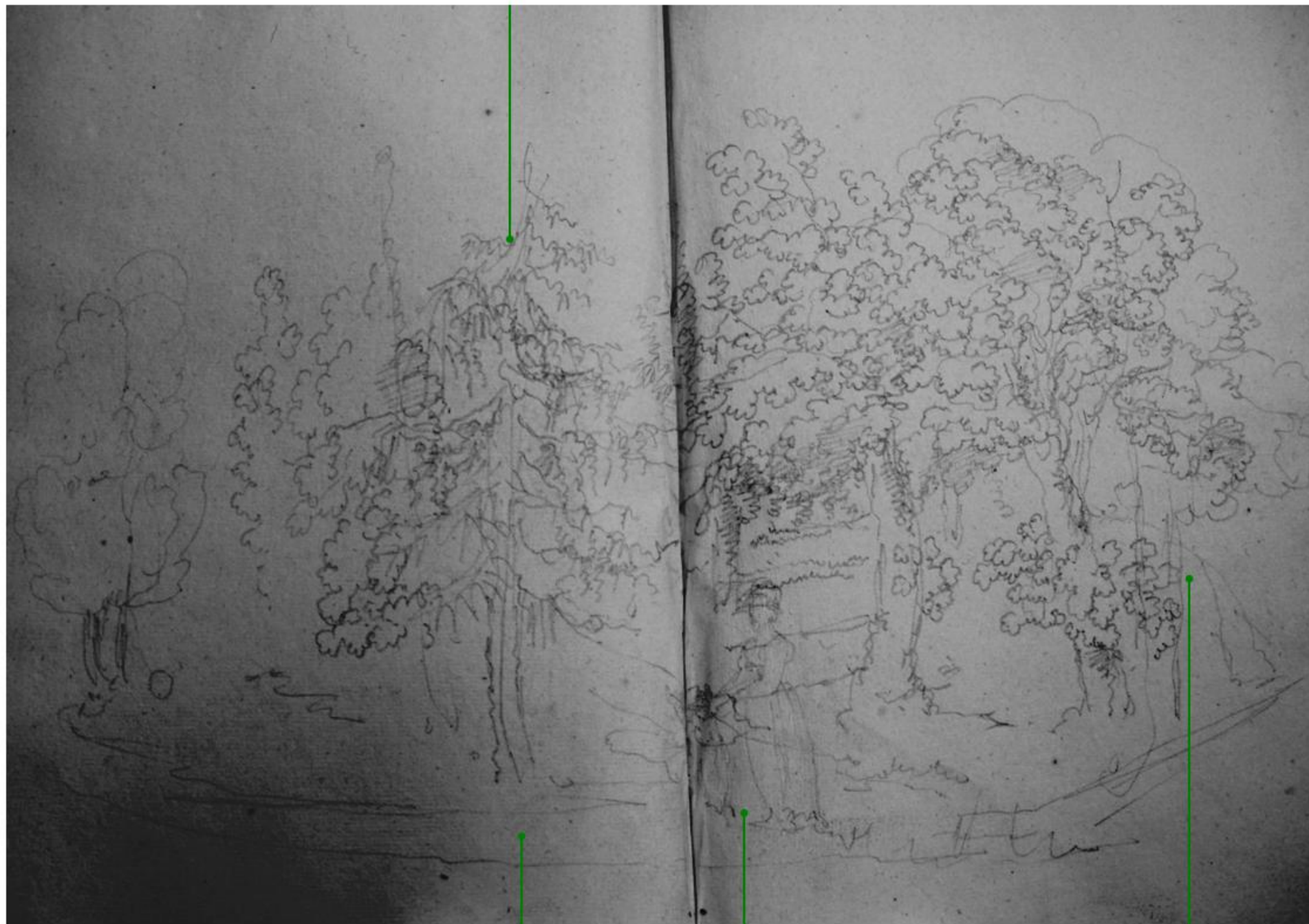
Parkväg

Parkväg

Odefinierad plats på Gunnebo. Teckning av John Hall d.y.

Möjligen "yttre slingan" upp mot "rundeln"

Barrträd

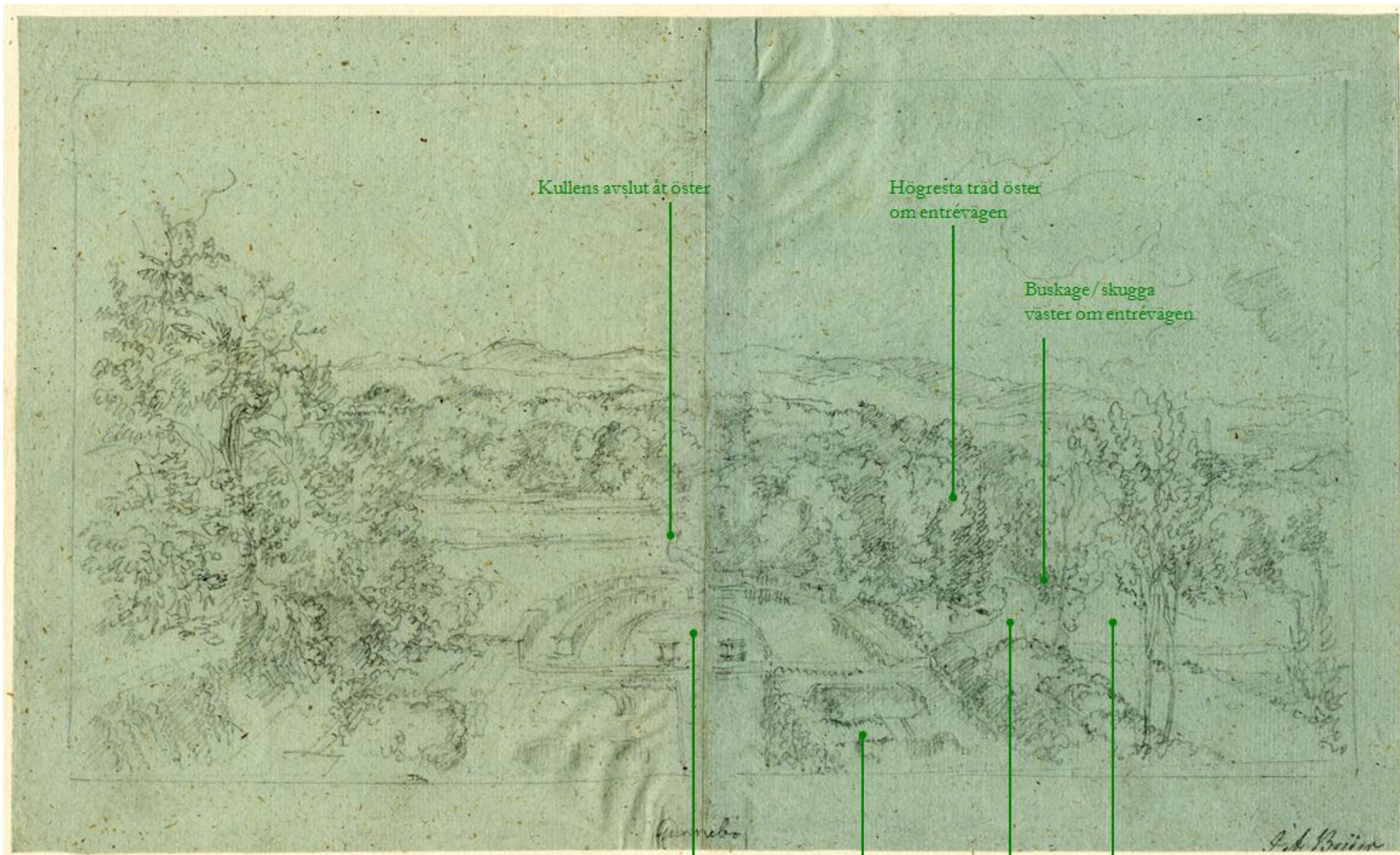

Parkväg. Möjligen "yttre slingan"
på Engelska kullen

Högreståndskvinna
och barn

Bergsbrant. Möjligen
nedanför "rundeln"

Odefinierad plats på Gunnebo. Teckning av John Hall d.y.

Kullens avslut åt öster

Högresta träd öster
om entrévågen

Buskage/skugga
väster om entrévågen

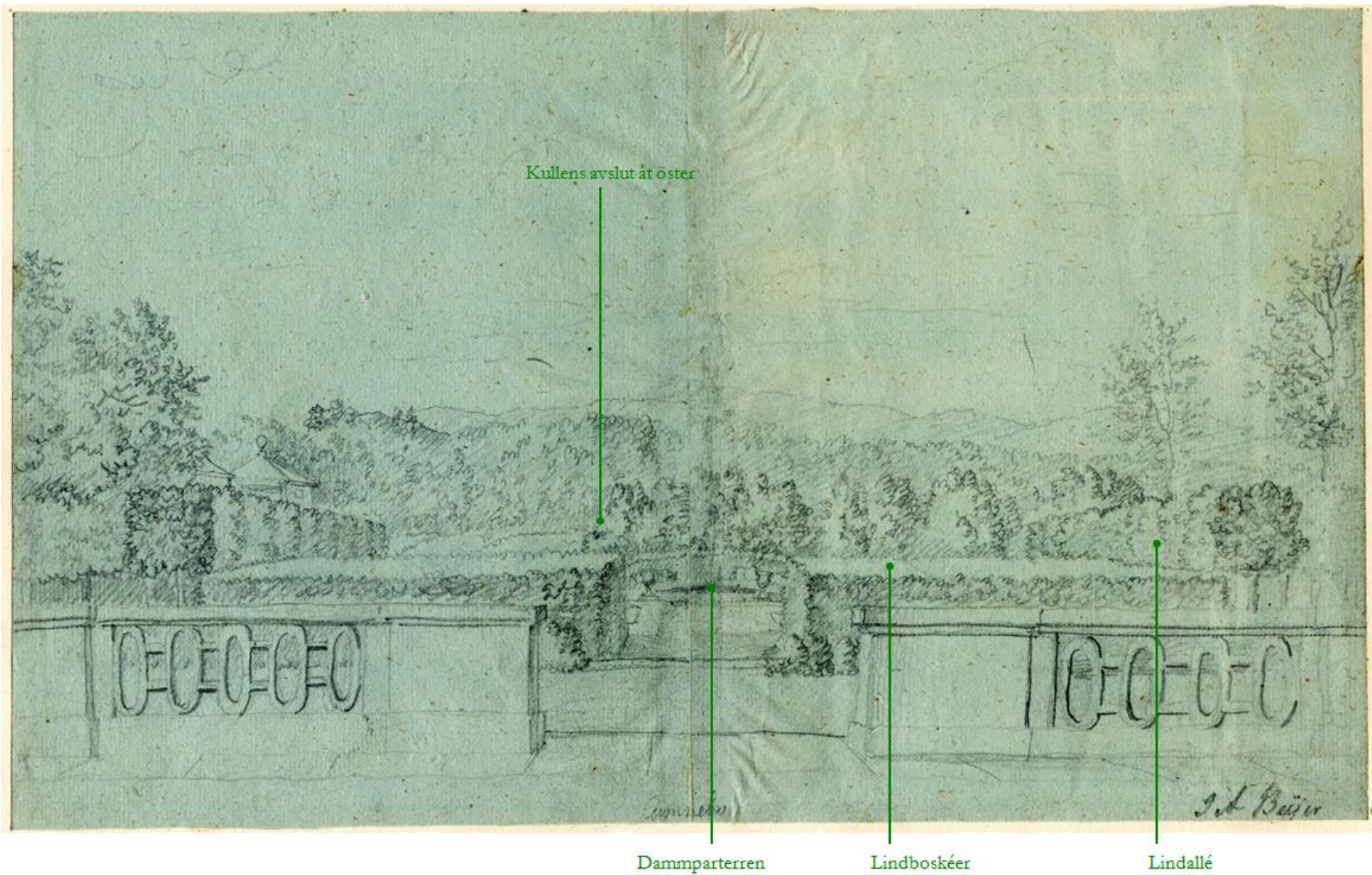
Dammparterren

Lindboskeer

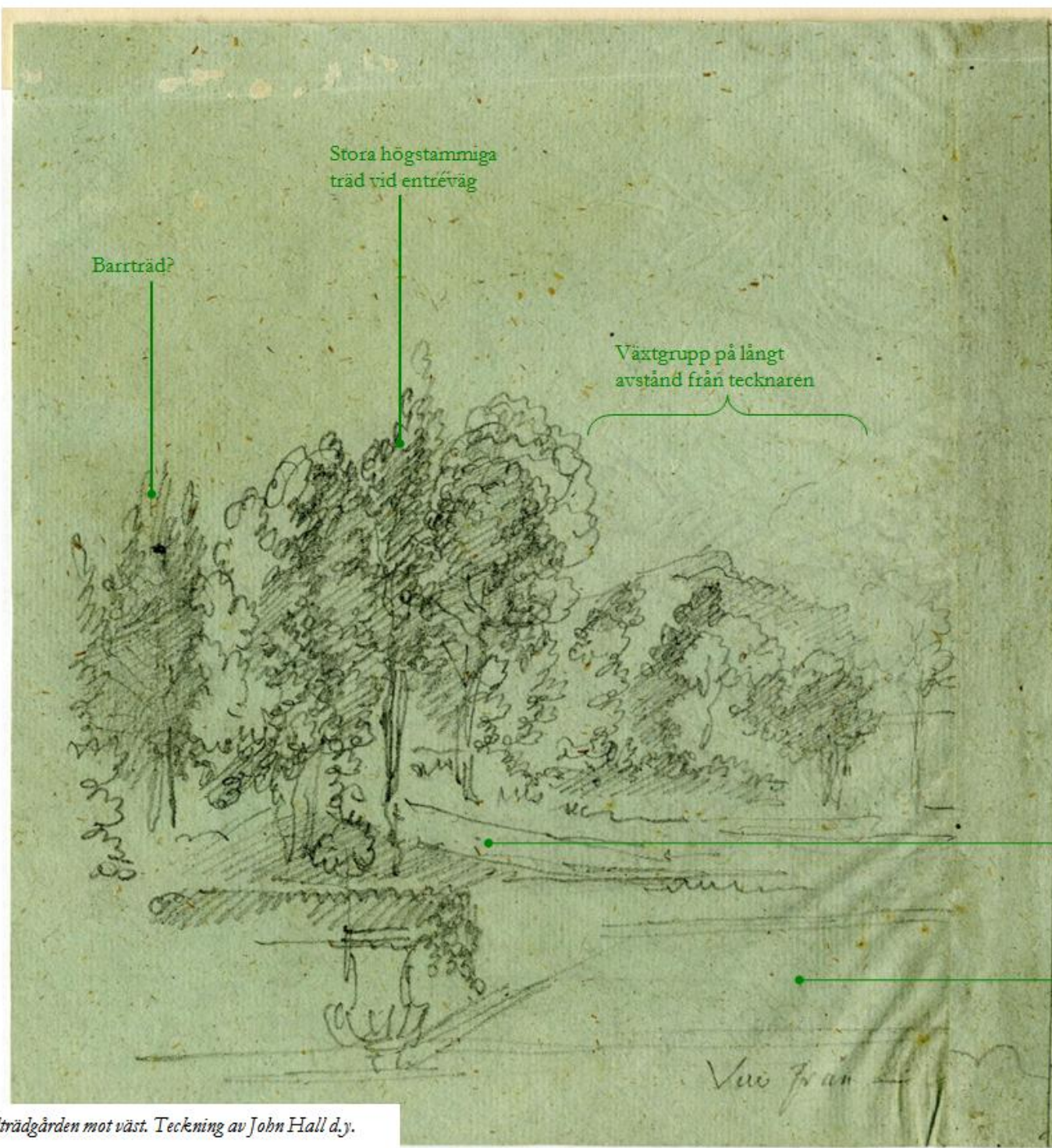
Entrévåg

Öppen yta västerut
från stilträdgården

Södra stilträdgården högt uppifrån slottet. Teckning av J. A. Beijer

Södra stilträdgården från terrass i markplan. Teckning av J. A. Beijer

Barrträd?

Stora högstammiga
träd vid entréväg

Växtgrupp på långt
avstånd från tecknaren

Entréväg

Boulingrin i södra
stilträdgården

Vue från

Från orangeriet/ södra stilträdgården mot väst. Teckning av John Hall d.y.

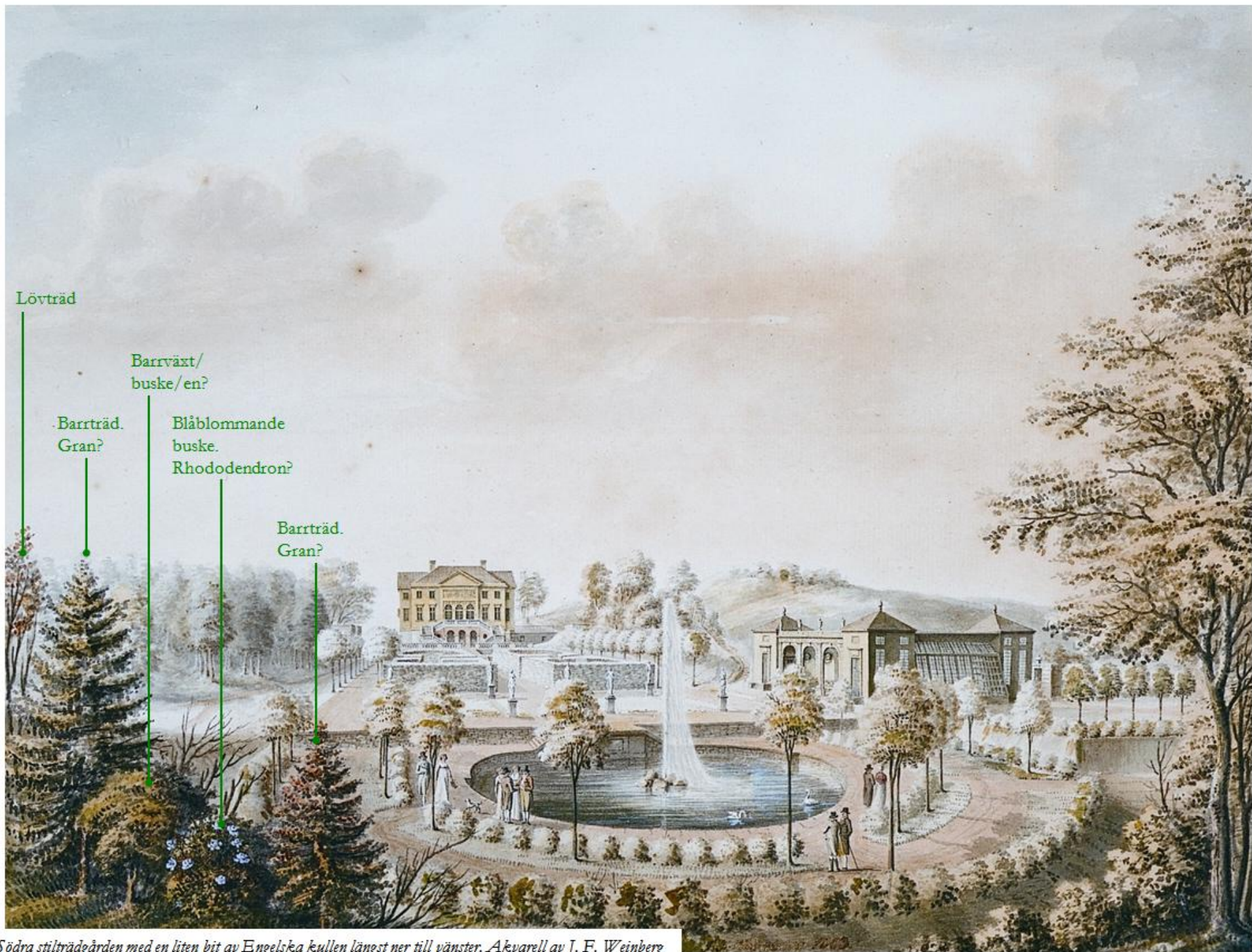

Slänten mellan
dammparterren och
entrévägen till Engelska
kullen

Barrväxter

Buske/barrväxt Liten barrväxt/tall

Södra stilträdgården med en liten bit av Engelska kullen längst ner till vänster. Akvarell av J. F. Weinberg

Södra stilträdgården med en liten bit av Engelska kullen längst ner till vänster. Akvarell av J. F. Weinberg

Charta

*Öfver Gunnede som utmärker den der omkring warande
Situacionen af såväl såsom den under påstående
Nybyggnaads-Årbete blifna befunnen wäl
fintet af October Månne — År — 1786
af Henric Liedin.*

Ingen tydlig anlagd engelsk park
Kargt på eremitageberget, Floras kulle och Orangeriberget.
Mer växtlighet på Apollos kulle

Karta ritad 1786 av Henric Liedin, medhjälpare till Carl Wilhelm Carlberg

1855 års Lantmäteri-karta över Hammarö och Holmön i Götterbergs församling
Sjön
R
Å
D
A
S
J
O
I
G
u
n
n
e
r
ö
Hammarö
Holmön
Forsdals Hammarö
Pirte
Hammarö

Karta
öfver
Allt ägermet till Hammarö
Gunnabo
Förstings Secken, Skinnö
öfver
Götterbergs församling
Upprättad år 1855 af
O. W. Åstrand

Anlagd engelsk park
Åker i anslutning till anläggningen. En del av anläggningen?